

БОРИС ЦИБУЛЬСЬКИЙ

ЛЮДИ КОЗАЦЬКОГО СЕРЦЯ

(слідами жорстокої долі)

П о в і с т ь

Частина Друга

Париж 1961

diasporiana.org.ua

БОРИС ЦИБУЛЬСЬКИЙ

ЛЮДИ КОЗАЦЬКОГО СЕРЦЯ

(слідками жорстокої долі)

П о в і с т ь

Частина Друга

Париж 1961

Всі права застережені автором.

**На обкладинці: Передосіння пора 1943 р. на Україні.
Обабіч дороги потоки втікачів.**

**Première Imprimerie Ukrainienne en France.
3, rue du Sabot, Paris VI.**

**Цю частину свого твору
присвячую св. пам'яті
передчасно змерлого
мого любого синочка Бориса.**

Автор.

Від автора.

Дорогі читачі!

З почуттям справжньої радості і з задоволенням доводжу до Вашого відома, про те, що виданий мною, восени минулого року, наклад примірників першої частини цієї моєї повісти в значній мірі вже розійшовся серед читачів і це уможливило мені видати цього року і її другу частину.

За винятком поодиноких осіб, взірця типичних педантів та крайньо лівих «прогресистів», яким я навіть не знайшов потрібним відповідати на їхні нікчемні пописи,* — майже вся високоосвічена і радова читацька маса сприйняла першу частину цього твору з справ-

* Як неперевершений зразок тієї — просто таки анекдотичної критики на згаданий мій твір, хочу згадати тут про «рецензію» якогось пана Зичливого, який на сторінках торонтського часопису «Гомін України» № 50 з дня 5-го грудня 1959 р. дописався до того, що одну з дійових осіб цієї повісти — священика о. О. І. Калабухова зробив... головою Кубанської Крайової Ради і там-же обвинувачував ще автора за те, що той не пов'язав у своєму творі цієї особи з головними персонажами своєї повісти.

Інші зауваження цього гатунку людей, щодо такзваних ними хиб того мого твору, в своїй переважній більшості, дуже мало відрізнялися від написаної паном Зичливим майже суцільної беліберди.

жнію прихильністю і, що залишилося для мене дуже приємним, в своїх числених до мене листах та деяких українських і козачих часописах висловили своє **виразне** вдоволення тим моїм твором. Проте хочу сказати Вам при цьому, що моє знесилене здоровля майже не дозволяє вже мені займатися літературною діяльністю і я потрібую тепер тривалого відпочинку. Всеж хочеться надіятися, що ця друга частина моєї повісти, яку доводилося мені писати в надзвичайних труднощах і замалим, як то говорять, не своїми «мозком и кров'ю», ще більш як попередні мої твори будитиме у Вас любов до нашого рідного краю — України, зміцнить надію на конечне визволення нашого козако-українського народу від його поневолювачів та гартуватиме у Вас запал до дальнішої боротьби за наше спільне людське щастя і волю.

Автор.

ЛЮДИ КОЗАЦЬКОГО СЕРЦЯ

частина друга

I

Товаровий потяг, куди по милостивій протекції знайомої залізничної обслуги станції Катеринодара всадили Олену Панасовну з дітьми та з Олександром Панасовною, ледве ворущачи своїми колесами, поволі просувався в напрямку вузлової станції Тихорецької. Майже на кожній маленькій станції, а то й полустанку він зупинявся і, з невідомих нам причин, простоював по кілька годин, доки знову не розпочинав свій повільний, ніби пливучий рейс.

На перонах залізничних станцій Кубані, де колись лежали гори кавунів, динь та іншої садовини, а завзяті торговки уміло зазивали пасажирів до свого найрізноманітнішого їстівного краму, — панувала всюди правдива пустка. Інколи з дверей вокзалу вигляне голова якогось залізничника, повернеться навкруги і, ніби засоромившись від цієї пустки, швидко сховається за двері. Де-не-де на буферах потягу тихо стоять притулившіся до дощаних передків вагонів та звані зайці — безбілетчики і з нетерпінням чекають на свій відїзд. Але ось, несподівано для всіх, машинист включає гудок паротягу і потяг, ніби розгнівавшись на дрімаючих пасажирів, зривається з такою

силою, що не один з них від цього поштовху з криком падає на брудну підлогу теплушки.*

Але й цьому треба радіти, бо інших можливостей переїзду немає, та й то далеко не до кожного надходило тоді таке щастя... Незабаром потяг набирає нової сили і його колеса вже весело цокотять над неосяжними, рівними і зеленими просторами козачої Кубані. Олена Панасовна, замислившись, дивиться на ці, здається, безкраї простори і її думки линуть до недавнього минулого. Ще так недавно росли тут дорідні кубанські пшениці і своїми нечуваними врожаями тішили на цих полях серця дбайливих і працьовитих козачих господарів.

Ще так недавно господарі землі кубанської безстрашно йшли захищати ці родючі лани від жорстокого червоного загарбника, і, з вірою в правоту свого діла і в свою конечну перемогу, звали на захист цих ланів усіх, кому дорогий був цей козачий край; ще так недавно, зрошуючи ці лани своєю кров'ю безстрашні кубанці, терці та донці вкривали своїми тілами ці дороги їм місця козачого краю в надії зупинити таки страшну диявольську навалу червоного загарбника, що в решті решт, своїми переважаючими силами, поневолив тепер цілий козачий край.

Прощай же дорога і незабутня земле козача! — думала Олена Панасовна їдучи шукати для своєї родини в Україні кращого життя та затишнішого куточка, де можна булоб їм усім укритися від повсякденного проміння диявольського лихтаря советських переслідувань. Потяг зупиняється знову. На буферах вагона, де на його передку сидить вся родина Олени Панасовни, куди всадили її на одній з попередніх залізничних станцій, стоять якісь дві милі дівчини і з чуттям співають одну з пісень козачих повстанців. Олена Панасов-

* Невеликі товарові вагони у яких колись перевозили коней та худобу.

на, Олесь та Павлик з насолодою слухають цю козачу пісню і кожний по своєму думають своєю думою. Раптом, несподівано для всіх, з за вагонів виходить якийсь чоловік і голосно вигукує на російській мові:

Ето что за песня? Кто вам позволил ейо петь? Молодша дівчина, що знаходилася вже майже поруч цього чоловіка, злегка зблідла і розгубилася. Але їй відразу ж на допомогу прийшла її старша подруга. Голосно зареготавши до підійшовшого вона на повний голос почала, також на російській мові:

Спекулянт, спекулянт, куда ти шагаешь?

В Мелітополь по муку! — разье ты не знаешь?

А, вот, ето другое дело — промовив підійшовший і відразу ж почав контролювати документи у сидячої з краю вагонної площинки сестри Олени Панасовни — Олександри.

Олена Панасовна, зрозумівши можливу небезпеку для дівчат, злегка моргнувши старшій, заступила собою їх і відразу ж почала показувати советському посіпаці і свої документи, намагаючись якнайдовше заговорити цього нежданого нападника. Зрозумівши намір Олени Панасовни і користуючися несподіваною нагодою дівчата швидко зникли під вагонами потяга. А где-же девкі? — голосно скрикнув советський контролер, побачивши що дівчат не було вже там і сліду... А хто його знає? — зовсім байдуже відповіла Олена Панасовна і повернувшись відразу до своїх малих дітей ніби почала давати їм порядок. Советський посіпака, не сказавши вже більше ні слова, швидко попрямував до дверей вокзалу.

А правда, мама, гарну пісню співали дівчата? — стиха промовив Павлик запитуючо поглядаючи на свою маму. Так, Павлику, дуже гарну, та тільки, бач, цей ирод не дав нам її дослухати. В цей час з за вагона почувся легенький дівочий регіт і Олена Панасовна побачила як до них, озираючися на всі боки, підходили знайомі вже нам дівчата, що, як виявилось пізніше,

були рідними сестрами. Ніби нічого з ними не трапилося, вони швидко зайняли свої старі місця і з піснями та реготом їхали ще довго разом з Оленою Панасовною та її родиною.

Минуло ще кілька днів. З великими труднощами наші обездолені зінківчани їхали далі через козачі землі до свого рідного Зінькова.

Але ось, нарешті, і земля українська. Ось видніються вже і біленькі українські хати з обсаженими навкруги їх вишневими садочками та гарненькими подвір'ями;

Ось пливуть недалеко від цих хат та подвір'їв чисті, мов срібло, тихі красуні — українські ріки над якими схиляють свої віти кучеряві верби, а з їхніх верховин голосно розноситься над зеленим лугом знайомий голос пір'ястої «воріжки» — зозуленьки. Привіт тобі, земле українська, — земле дорога, також козача! — думала тоді Олена Панасовна і вся її родина, підїзджаючи все ближче до своїх рідних околиць.

Вечоріло. Потяг на якому їхала вся родина Олени Панасовни знаходився вже десь недалеко від м. Харкова. Через нових пасажирів, що їхали в цьому напрямку, Олена Панасовна довідалася, що в цій місцевості діють активні загони українських повстанців і, що, часом, ці повстанці зупиняють потяги, забирають з них те, що знаходять для себе потрібним та іноді карають ворогів українського народу — більшовиків, якщо таких знаходять у потязі. Паротят потяга підїздив до невеличкого лісу. Раптом, несподівано для пасажирів, відчувається сильний поштовх потяга і потяг зупиняється біля густих, зелених дерев. Десь недалеко чується стрілянина. Пасажири виразно стривожені цією несподіванкою тихо сидять на підлозі теплушки, на своїх клунках, швидко засунувши, негайно, двері сво-

єї теплушки. Через стіни вагонів, з надвору, чуються голосні чоловічі вигуки і крики, але незадовго вони віддаляються і, нарешті, зовсім стихають. За ними стихають і поодинокі постріли.

Деякі з чоловіків сидячих у теплушці пробують зужити для жінок добірних слівців українського гумору та жарту, але це їм не зовсім вдається і вони змовкають.

Нарешті всюди встановлюється цілковита тиша, потяг рушає далі, а через два дні Олена Панасовна зі своєю родиною щасливо прибуває до м. Полтави.

II.

Тому що їхати відразу до Зінькова для Олени Панасовни і її родини було не зовсім безпечно, щоб не натрапити на негайні їхні переслідування з боку советської влади, Олена Панасовна вирішила перебути якийсь час у своєї сестри Лідії Панасовни Крилової, що жила в той час у Полтаві, а тим часом, через деяких людей, розвідати ситуацію у Зінькові.

Олесь і Павлик відразу ж зайнялися своєю «комерцією» на полтавському базарі, і мали в тому не поганий успіх. До цієї справи приєдналася також до них і Олена Панасовна, а Олександра Панасовна зайнялася домашніми справами та доглядом маленьких діточок Олени Панасовни. Дружною працею цілої родини та несподіваним успіхом у спільній «комерції», на полтавському базарі та в багатьох інших місцях м. Полтави, матеріяльні спроможності Олени Панасовни помітно покращали, і вся її родина не відчувала вже такої безпорадності як це було останнім часом в столиці Кубані. Але, не дивлячися на все це, і Полтава була тоді для них усіх майже такою ж чужою, як перед цим був їм чужим гомінкий Катеринодар. Рідна Соколовщина, милий Зіньків — ось що день і ніч ворушило їх-

ні змучені серця, їхні чуття і думи. Туди, туди, якнайшвидше туди — думали вони всі і, здається, ніяка сила, ніякі вговорювання чи роздуми не могли тоді зупинити цього їхнього наміру. Але через деякий час вони довідалися, що на Соколовщину їм нема вже чого надіятися, бо маєток Панаса Петровича був відібраний і частково зруйнований більшовиками, і що, навіть, сама Марія Львовна змушена тулитися тепер біля своєї невістки Олександри Дмитровни у Зінькові.

Будинок Олени Панасовни у Зінькові також був пограбований і відданий місцевою зіньківською владою сторонній родині. Одначе, не дивлячися на це, ця родина, довідавшись про бажання повороту в Зіньків Олени Панасовни з її дітьми та сестрою, ласкаво погодилася дати їм одну кімнату у відданому їй будинку, і цю пропозицію Олена Панасовна з радістю прийняла і терпеливо стала чекати слушного часу для свого відїзду.

III.

Наближалася золота осінь 1921 року. Зелені вулиці Полтави, по яким так часто доводилося ходити нашим зіньківчанам, виразно змінили свій колір, а легенький вітерець клопітливо розносив по них опадаюче різнокольорове листя. Біля будинку Лідії Панасовни Крилової, де мешкала Олена Панасовна зі своєю родиною, стоїть парокінна підвода, а з боку неї весело розмовляють з візником Олесь та Павлик. Так кажете хлопці, звертається старенький візник до Олесь та Павлика, що дуже хочеться вам їхати до Зінькова? О так, дідусю! — відповідають хором Олесь та Павлик. — Так хочеться, що вже й терпець уривається... Ну нічого, нічого! — ось мама повернеться зараз з міста та будемо вже й вкладатися — заспокоює їх ласкаво старенький дідусь і нетерпеливо поглядає на монастирсь-

кий спуск. В цей мент на горі Монастирської вулиці показалася Олена Панасовна, і, побачивши чекаючу вже підводу та своїх дітей біля неї, швидко почала сходити з Монастирського спуску.

Пізнавши свою маму Олесь та Павлик відразу ж побігли їй на зустріч, а через кілька хвилин, разом з нею та візником, старано виносили вже та вкладали різні речі до стоявчого воза. Сердечно попрощавшись з Лідією Панасовною та іншими родичами наші зінківчани залишили Полтаву. Погода на дворі була соняшна і тепла, а тому їхати було дуже приємно, і всі їй не зчулися як над вечір вони доїхали до Опішні, в якій і заночували. Другого дня ранком, як тільки почало зіходити сонце, наші щасливі переселенці знову відновили свою подорож в напрямок рідного Зінькова.

Радістю билися їхні серця коли, минувши хутір Човнову, а за ним і с. Шилівку, вони почали підїздити до рідного міста.

Ось не далеко, з правого боку пагорка Полтавської вулиці, видніється вже улюблена ними маленька козака церква св. Воскресіння; Трохи далі від неї, з лівого боку цієї вулиці, розкинулася простора базарна площа з численими крамницями у яких ще так недавно було повно різного краму;

А там, а там, Боже милий, видніється вже і наймиліша Крохмалівська вулиця, що стелиться аж до шляху рідної Соколовщини.

Мамо, мамо, а куди ми тепер поїдемо? — вигукує зненацька зраділий Павлик і з якимсь занепокоєнням дивиться на старенького візника.

Поїдемо Павлику до тьоті Шури — ласкаво відповідає йому Олена Панасовна — там живе тепер наша бабуса і ми біля неї якось примостимосся... А тиж казала, мама, що ми будемо жити у своєму будинку, продовжував допитуватися далі Павлик, виразно показуючи при цьому невдоволення такою відповіддю своєї мами. Той будинок, Павлику, тепер вже не є на-

шим — пояснювала йому Олена Панасовна, але через деякий час нам всеж обіцяють дати у ньому одну кімнату і тоді ми туди переїдемо. Павлик замовк. По його обличчі виразно пробігла тінь якогось смутку і він знову чомусь поглянув на візника, який, ніби розгадавши цей смуток Павлика, вдарив по конях і вони побігли в напрямок Крохмалівської вулиці. Через кілька хвилин наших подорожніх зустрічала вже біля свого дому зовиця Олени Панасовни Олександра Дмитровна та старенька, схвильована мати Марія Львовна.

IV.

Минуло кілька місяців. По зінківщині, як і по інших місцевостях України, згасали вже вогнища й поодинокі селянських повстань. Не стало вже славного лицаря-провідника лютенських повстанців Левка Хрестового;

Впав смертю хоробрих в бою з більшовиками отаман Масюта;

Спочиває вже вічним сном і от. Мандик. Сумує спалена більшовиками непокірна їм Лютенка, а в Зінкові інколи, крадькома від більшовицьких посіпак, на базарі, кобзарі-сліпці співають журливу думу про її славних оборонців і їхнього безсмертного героя - провідника.

**

Олена Панасовна разом зі своєю сестрою Олександрою Панасовною та п'ятьома своїми дітьми жила вже в цей час у своєму будинку в якому їй відвели таки одну кімнату нові його господарі — родина Петра Трохимовича Влоха.

Олесь та Павлик вже кілька місяців ходили до зінківської школи, а Олена Панасовна з Олександрою

Панасовною, яких зінківська місцева советська влада не допускала до жодної державної праці, займалися перепродажем різних дрібних речей на зінківському базарі. Від Бориса Олександровича не було чути жодних вістей. Життя ставало не в міру тяжким. Вже наступної зими Павлик змушений був покинути школу за браком чобіт, без яких не можливо було ходити йому по глибокому снігові майже на протилежний кінець Зінькова, де містилася тоді його школа. Щоденна їжа цілої родини переважно складалася з рідкого пшоняного кулішу та картопляної юшки, злегка заправленими смаженою в режівій олії цибулею. Цукор до чаю вживався дуже рідко, і то виключно «в прикуску», а інколи навіть і... в приглядку... Старій Марії Львовні, що перейшла також жити до Олени Панасовни, таке життя стало просто таки не підсилу, і в недовгому часі вона відійшла навіть у кращий світ. Поховали її у Соколовщині, поряд з могилою Панаса Петровича.

В недовгому часі по смерті Марії Львовни не стало також і знаного вже нам велетня - характерника Петра Івановича Соколовського.

Відточена коса невмолимої смерти грайливо поблискувала над безборонними рештками роду Соколовських. Але, не дивлячися на все це, настрої у всієї родини Олени Панасовни був навіть і тоді досить бадьорий. Нікому з них і в голову не приходило те, що таке життя буде для них усіх тривалим, а советські утиски над ними постійними. Всі у щось вірили і чогось чекали...

І ніби в підтвердження існування для них того кращого, ними чекаемого, Олена Панасовна робила все від неї можливе, щоб бодай двічі на рік, на Різдво Христове і Великдень, і її родина, в якійсь мірі тішилася благами Божої ласки, якою наділяє Всевишній багатьох християн світу у ці святі дні.

Немов з під землі чи з неба, від казкової доброї Феї, з'являлася в ці дні на столі різноманітна тради-

ційна українська їжа, стояла у хаті на Різдво Христове оздоблена прикрасами зелена ялинка, а в день святого Христового Воскресіння, по Великодній всіношній, вся родина Олени Панасовни з радістю і благоговінням розговівлялася за столом заповненим пасками, різнокольоровими крашанками, салом, м'ясом та іншою Великодньою їжею. Другою великою радістю для цієї родини була надійшовша з Болгарії вістка від Бориса Олександровича, а слідом за нею і його перша грошова допомога родині. Це дало змогу Олені Панасовні придбати для Павлика необхідне взуття та одяг, і він знову почав відвідувати школу. Восени тогож року почала ходити вже до школи і Наталочка. Так, поволі, наші новоприбулі зінківчани вливалися в нове русло чужого їм підсоветського життя, що стежило за ними на кожнім їхнім кроці і намагалось творити їм якнайбільше своїх діявольських каверзів.

Але ось, несподівано для всіх, на советському внутрішньому фронті наступає політична відлига...

Вводиться нова економічна політика — так званий Н.Е.П., і починається денаціоналізація невеликих будинків, до якої потрапляє і будинок Олени Панасовни. Новий советський господар цього будинку — Петро Трохимович Влох з родиною покидає цей будинок і відкриває на головній вулиці Зінкова чималий ресторан, а Олена Панасовна, залишаючись з усіма ними в добрих відношеннях, стає знову володаркою свого будинку. Утиски советської влади до всіх громадян помітно зменшуються, а життєвий рівень населення починає швидко підійматися вгору. В міських крамницях, які до цього часу були напівпорожні, а їхні продавці без діла куняли десь у куточку, з'явилося повно доброякісного краму, який міське населення та матеріально зміцнівші відразу селяни, від цієї нової советської економічної політики, охоче купували. Олена Панасовна та її родина також стали жити дещо краще. Асортимент жалюгідного до цього

кращу цієї родини, що вона, продавала його на базарі, тепер покращав, кількість покупців помітно збільшилася, а значить і результати торгівлі від цього також стали кращими. До цього ще треба додати, що винайнявши тепер половину свого помешкання сторонній родині, Олена Панасовна стала мати і від цього певну грошову допомогу. Але все це в цілому було настільки мізерним, що в матеріальному порівненні до інших пересічних зінківчан вони були майже старцями. Але не дивлячися на це все, прихвостні советської влади на кожному кроці намагалися колоти очі Олені Панасовні та її дітям їхнім панським походженням та знаходячися закордоном золотопогонником, і робили все від них можливе, щоб якнайбільше нашкодити цій родині.

Вже по короткому часі розпочавшогося Н.Е.П.-у, не дивлячися на те, що Павлик з'являвся одним з найкращих учнів п'ятої класи зінківської школи, його було переведено з основної до рівнобіжної класи, у якій вчилися найбільші багатії м. Зінкова, і призначено було брати з нього за навчання таку суму грошей, якої Олена Панасовна не могла навіть і мислити дістати для нього. З цієї причини Павлик знову залишає школу і, при допомозі добрих знайомих Олені Панасовни, намагається влаштуватися на працю допоміжного продавця в одній з зінківських крамниць, де потрібувалося такого працівника. Але й тут советські «достойники» стають Павликові на перешкоді. Як виходило з «чуждо - класової родини» йому відмовляють у його проханні і беруть на цю працю майже зовсім непридатного до неї малорозвиненого підростка.

V.

На дворі стоїть похмурий, холодний зимовий ранок. Все навкруги вкрите білою пухнастою ковдрою, глибокого снігу, а по Крохмалівській вулиці з навко-

лишніх хуторів та сел їдуть на зінківський базар, що збирається завжди найбільшим у понеділок та п'ятницю, числені селяни та хуторяни зі своїм різноманітним крамом. Олена Панасовна з Павликом також поспішають на базар, на так звану товкучку, щоб там провадити свою жалюгідну торгівлю.

Міцний мороз дає про себе знати, і йдучі біля са-ней селяни широко розмахують своїми руками і гучно б'ють ними майже навкруги себе, щоб цим хоч трохи зігрітися.

Мабуть, Павлику, не буде сьогодні діла на базарі; бач який мороз — говорить з сумом Олена Панасовна і помітно зітхає. А хто його знає, мама?! — часом і в мороз щастить у торгівлі, відповідає їй бадьоро Павлик і ніби з радощів потирає свої руки.

Дай Бог, дай Бог, Павлику, щоб було по твоєму — тихо говорить Олена Панасовна, ласкаво поглядаючи на свого сінка. Дійшовши до товкучки вони вибрали для себе відповідне місце і розіклали на ньому свій убогий крам. Але не дивлячись на великий холод справи їхньої торгівлі пішли справді не погано. Не пройшло і двох годин як вони випродали значну частину свого краму — голок, сірників, різноманітних ложок і ложечок та деяких старих речей, що вони брали у людей для комісійного продажу.

Бач, Павлику, ти таки щасливий — говорить сміючися Олена Панасовна до Павлика, поправляючи в цей час на простильці рештки свого недопроданого краму. Я навіть і не думала, що нам сьогодні так пове-зе...

А яж тобі казав, мама — відповідає їй Павлик здригаючися при цьому від холоду. Побачивши, що Павлик дуже змерз, Олена Панасовна вирішила відпустити його додому. Знаєш що Павлику? — іди ма-буть додому, бо я бачу, що ти дуже змерз, колиб, не дай Бог, не простудився, а я вже тут якось сама побу-

ду до кінця базару — звернулася лагідно Олена Панасовна до Павлика.

Павлику, який мав на собі старенький майже вже на спині без вовни козушок, справді було дуже холодно, і він з радістю прийняв цю мамину пропозицію. Ласкаво поглянувши на свою маму і усміхнувшись до неї він швидко вийшов з товкучки і пішов базаром, де стояли числені сани, з крамом і без нього, приїхавших на базар селян. Пройшовши там ще кільканадцять кроків Павлик побачив біля одних саней як два відомі зінківські малолітні розбишаки — брати Кішечки з Гончарівської вулиці, виривали торбу з напрошеним у людей хлібом у хлопчика - сироти росіянина, що прибув до Зінькова ще в голодний 1921 рік і до цього часу завжди ходив по базару просити милостини у людей. Навколо них стояли кілька чоловіків одягнених в гарні, так звані романівські, козухи і смушєві шапки, і, дивлячися на злочинство малолітніх розбишак, легенько посміхалися. Малолітній старець - жебрак щосили рвав з рук нападників свою торбу з хлібом і без тям кричав і плакав. Павлик не витримав: немов вітер кинувся він до братів Кішечок і в мент вирвавши від них злощасну торбу віддав її старцеві-сироті.

А тобі що до цього? — скрикнув до Павлика старший з Кішечків і підбігши до нього болюче дряпнув його по обличчі.

Не довго думаючи, Павлик розвертається, відштовхує від себе Кішечку і щосили б'є в обличчя нападника, своїм бувалим вже в боях кулаком, від якого Кішечка відскакує від нього на кілька кроків. Не очікуючи такої відповіді Павлика, брати Кішечки на якийсь час розгубилися. Але, як виявилось пізніше, вони були тут не одні і тому Павликові відразу-ж прийшлося на Павлика ще три нападника — відомий солон'янівський розбишака Кость Скабка, що був навіть дещо більший за Павлика і його два колеги, що були

приблизно такого віку як і Павлик. Побачивши неочікувану загрозу п'ятьох зінківських розбишак і користуючися спільним замішанням, невдячний хлопча-старець непомітно зник у базарній юрбі. Павлик залишився цілком самотнім. Бачучи перед собою майже безвихідне становище він відразу ж почав з боєм відступати.

Немов спритна пантера кидався Павлик від одного нападника до другого, не даючи цим схопити себе в руки ворогів, і увесь час відступаючи назад не раз змушував також до відступу і його окремих нападників.

Стоячі біля своїх підвод базаруючі селяни з зацікавленням спостерігали за цим нерівним боєм Павлика з п'ятьома зінківськими розбишаками-хуліганами, але жоден з них не прийшов йому на захист. Так зовсім самотній, напружуючи свої останні сили і проявляючи при цьому дивугідну спритність, Павлик з боєм відступав аж до краю зінківського базару і пробився вже до рогу своєї милої Крохмалівської вулиці. Але тут відразу виявилось, що Павлик прорахувався у своєму розрахунку. В той час як серед базарної юрби йому можна було, всеж, в якійсь мірі, маневрувати своїм боєм і вести його, переважно, лише з окремими своїми нападниками, — тут треба було вести цей бій разом з усіма. Побачивши цю свою помилку, Павлик відразу ж вирішив знову пробитися в базарну юрбу.

Мов затравлений звір кинувся він на найстаршого з розбишак — Костя Скабку, що заслоняв йому в той час найближчу дорогу до базарної юрби, і зав'язав з ним гарячий бій. Але це виявилось майже даремним. Використавши зручну нагоду двоє інших розбишак підбігли ззаду до Павлика і також повисли йому на спини. Павлик спробував був швидко струснути їх з себе, але в цей мент решта нападників схопила його за ноги і повалила в сніг.

Без жодного жалю били вони лежачого на снігу Павлика аж до того часу, доки рясні плями Павлико-

вої крові не вкрили сніг навколо нього своїм страшним визирунком.

Навітшавшись доволі над лежачим Павликом, всі розбишаки покинули його і швидко зникли в базарній юрбі. Всюди обмазаний і забризканий своєю кров'ю, з роздертим кожушком піднявся Павлик з землі і плачучи поглянув навкруги себе. Недалеко від нього, на саніх, спокійно сиділи два чоловіки і їли якусь їжу, час від часу запиваючи її з маленьких пляшечок-четвертушок всюди званою тоді советською горілкою — риковкою. Ех ви, гречкосії - користолюбці, — нема у вас козацького серця, щоб захистити безборонного — думав тоді дивлячися на цих людей Павлик, повертаючи до свого дому. Але ще більше злостився Павлик на хлопчака-старця, що так підло і ганебно покинув його — Павлика, який так щиро і стійко обороняв цього старця від злих напасників. Прокляття на вас! — вирішив відразу Павлик і надавши кроку наблизився до свого подвір'я.

На порозі дому Павлика зустріла Олександра Панасовна і, побачивши його у такому вигляді, відразу ж накинулася на нього з криком:

Ти, негідний халамиднику, кричала вона на Павлика, знову порвав кожуха? Ой, лишенько ж мое! — ну, що його робити з цим шибиником — вигукувала вона далі і схопивши з сіней віник замахнулася ним на Павлика, намагаючись ударити його віником по голові.

Павлик швидко підніс до гори свою руку, а віник, міцно вдарившись об неї, несподівано випав з руки Олександри Панасовни. Треба сказати, що чомусь Олександра Панасовна, недолюблювала Павлика, а тому частенько була несправедлива до нього.

Однаке тепер, очевидно звертаючи всеж увагу на його жалюгідний вигляд і зігнавши вже на ньому, в якійсь мірі, свій гнів, вона мовчки підняла віник з землі і повернулася знову до хати. Павлик слідом пішов

за нею. Незабаром з Базару повернулася до дому і Олена Панасовна.

Але не встигла вона ще роздягнутися як Олександра Панасовна, показуючи на Павлика, що був у той час у другій кімнаті, голосно почала: ну, бачиш, виростила синочка — полубуйся тепер його вродою! — цеж просто шибеник якийсь та й годі, вигукувала далі Олександра Панасовна до своєї сестри з незадоволенням і гнівом. Їй видно хотілося у такий спосіб зігнати, нарешті, свою злість хоч на Олені Панасовні, коли не вдалося їй цього зробити з Павликом. В цей час Павлик мовчки увійшов до кімнати, де точилася про нього розмова, і став біля столу. Обличчя його було розпухле від побоїв, а під очима виднілися синьо-червоні плями.

Побачивши Павлика в такому вигляді, Олена Панасовна сплеснула руками і голосно вигукнула: що з тобою Павлику? Хто це тебе так побив? Павлик майже з плачем почав оповідати своїй мамі про пригоду з ним на базарі, намагаючися при цьому цілком себе виправдати. Не слухай його Єля — крикнула до своєї сестри Олександра Панасовна і відразу-ж посипала на Павлика безліч обвинувачень. Уважно вислухавши Олександру Панасовну, і поглянувши знову на Павлика, Олена Панасовна спокійно почала:

Гріх тобі, Саша, таке говорити! Хоч, правда, Павлик дійсно є у нас занадто жвавим, але-ж, одночасно, він є може аж занадто добрим і правдолюбним, і тому те, що ти говориш, я не хочу навіть більше слухати.

Залишмо, прошу тебе, цю тему і перейдімо на іншу розмову — сказала Олена Панасовна, і підійшовши до Павлика пригорнула його до себе. Не очікувавши такого вислідку, Павлик злегка підняв свою голову, і з його підбитих очей потекли по скривавленому обличчі рясні сльози. Але сльози ці були вже не сльозами горя чи печучого болю принесеного йому кривдою, а сльози радості, втіхи і вдячності своїй матері за її підтримку і ласку саме в той час, коли Павлик її так потребував.

Притулившись на мить до мами, Павлик швидко вирвався з її обіймів і, не сказавши нікому ні слова, вибіг на подвір'я.

VI.

Надходили Різдвяні Свята. Ще на початку літа цього року, Олена Панасовна купила на базарі маленьке поросля, яке виросло вже тепер в чималого підсвинка і мало бути заколеним за кілька днів до цих свят.

Це перший раз за все повоєнне перебування родини Олени Панасовни в Зінькові родина її дістала можливість виростити для себе підсвинка на якого поклала тепер великі надії.

Крім цього деякий успіх у торгівлі на базарі давав також можливість Олені Панасовні відмітити цього року свято Різдва Христового краще, як це було в минулі роки. Отже не дивно, що всі діти Олени Панасовни з нетерпінням чекали цих свят. Ще за кілька днів перед цим святом Олесь та Павлик сходили у Соколовщину і там, щоб ніхто не бачив, в колишньому маєтку Пана-са Петровича, над його лісом, відрізали ножом дві гілочки з ялинки і щасливо повернулися з ними додому. З цих двох гілочок вони зробили досить гарну, кучеряву різдвяну ялинку, і, вставивши її в зроблене ними спеціальне перехрестя для неї, прикрасили її різними ялинковими прикрасами. Олена Панасовна купила ще до того на ялинку свічок, різних цукерків та великих волозських горіхів і разом зі своїми дітьми також прикрашувала її. Але не дивлячися на те, що всі діти Олени Панасовни не тільки їли, але навіть рідко бачили ці ласощі, жоден з них не міг навіть думати полакувати ними до призначеного на це їхньою мамою часу. Всі знали, що ялинка влаштовується в честь Різдва Христового, і тому брати будьщо з неї перед цим святом є порушенням пошани до самого свята.

Пошана-ж ця була у них настільки глибокою і щирою, що з певністю можна й тепер ще сказати, що її не могли-б вирвати у цих дітей найбільші спокуси розкошів і ласощів, якщоб вони надходили тоді до них з поза меж цього свята. Немає слів, щоб висловити ті передріздвяні почуття, що сповнювали тоді їхні душі і тішили їхні серця якоюсь, здається, неземною радістю. Та хіба тільки їхні!

Ось у Святий Вечір, по Крохмалівській вулиці, маленькі діточки, часом в супроводі когось з дорослих, розпочали розносити Святу Вечерю своїм рідним і близьким знайомим.

Всі вони йдуть з якоюсь особливою смиренністю і побожністю, і боязко підходять до дворів зі своєю Вечерею. Павлик також вийшов на вулицю, щоб подивитися на це відрядне для його душі видовище і пригадати при цьому і свої колишні дитячі роки коли й він, як тепер ці маленькі дітки, тішив своє дитяче серце невимовною святістю цього незабутнього передріздвяно — Христового Вечора і спрямовував свої дитячі думки до Того, кому так палко молився він щодня. Вечірників стає на вулиці щораз більше. Вони заходять, переважно, до будинків мало знайомих Павликові людей.

Але ось, несподівано, Павлик бачить, як недалеко від нього, маленька дівчинка очевидно зі своїм братиком, в супроводі дорослої жінки підходять до двору сусіда родини Олени Панасовни — Тимофія Павловича Комашки. Підбігши до хвіртки, діточки метушаться біля неї намагаючись розкрити її, але це їм не вдається і вони звертаються за допомогою до свого поводатора. Супроводжуюча їх жінка, усміхаючися до дітей, береться за клямку хвіртки і хвіртка легко відчиняється. Раді діточки вбігають на подвір'я. Тимофій Павлович, що стояв у цей час на ганку своєї хати, зобачивши діточок, з ласкавою посмішкою іде їм на зустріч. А, от і добре! — заходьте, заходьте до хати; ми давно вже на вас чекаємо — ласкаво говорить він до

них, і, взявши дітей за руки, повів їх до своєї господи. Діточки переглядаються поміж собою, а по їхніх обличчях проходить ледве помітна радісна усмішка.

Ще хвилина і з хати вже розноситься веселий го-мін гостинних господарів і юних гостей. Але ось, за якийсь час, Павлик бачить як розчиняються двері і вечірники знову з'являються на порозі хати Тимофія Павловича. Дитячі обличчя сяють задоволенням і радістю. В їхніх руках видніються вузлики з заміненою вечерею та щедрий дохід від господині дому, що вийшла тепер зі своєї хати проводити до воріт своїх милих гостей. Та ось вечірники вже на вулиці. Маленький хлопчик тримає в своїй руці величезний, з паперовими китицями, цукерок і час від часу показує його своїй сестричці. Дівчинка дивиться на цукерок і, сміючися до супроводжуючої їх жінки, злегка розкриває їй свій вузлик з якого видніються різноманітні ласощі. Павлик очима проводить ще якийсь час цих юних щасливців, а сам наближається до гарного будинку Олени Васильовни Годзевич.

Олена Васильовна, що є однією з кращих приятельок Павликової мами, здавна відома як одна з найповажніших господинь Крохмалівської вулиці. Її син, Олексій Васильович Годзевич, відомий на всю Україну інженер Донецьких вугільних копалень, а вона ніби відзеркалює розум і спритність далекого від неї її сина у своєму домі в Зінькові і живе, здається, колишнім щасливим життям... Вона є людиною побожною, достатньо заможною і славиться особливою гостинністю. Вона дуже шанує також наші українські релігійні звичаї, а тому всіляко намагається підтримувати їх у всіх їхніх проявленнях і формах. Тому й сьогодні Павлик бачить як з парадного входу її дому виходять дві маленькі вечірниці, в яких Павлик пізнає своїх найменших сестричок Віру і Надію, а слідом за ними й Олена Васильовна та його мама. Побачивши Павлика, сестрички, спотикаючись, біжать до нього і одна

наперед другої оповідають йому про свої пригоди, радість та втіху. Підійшовша до них мама кличе Павлика йти вже додому і Павлик, йдучи разом з ними, кінчає на цьому свою незабутню передріздвяно - вечірню прогулянку. По Святій Вечері, перед якою Павлик, як і завжди, розпочинав належну молитву, та по радісній спільній втісі біля ялиночки закінчується і свято Христового передріздвяного вечора.

Та ось і перший день Різдвяних Свят. Павлик вже давно на ногах, — йому сьогодні не спиться; всі його думки спрямовані до сьогоднішнього надвечірнього колядування, на яке він чекав, вже кілька днів. Ах, коли б швидше! — думає Павлик і підійшовши до просторого вікна з нетерпінням поглядає на ранішній світанок. Чого це ти, Павлику, так завчасно піднявся в таке свято? — спав-би собі спокійно в теплій хаті, радіючи такої нагоді, — тихо говорить до Павлика пробудившася Олена Панасовна поглядаючи при цьому на інших, ще сплячих дітей.

Де там, мамо, вчасно! На дворі вже майже зовсім розвиднилось; і вам вже час усім вставати — лагідно відповідає їй Павлик і заводить з нею свою ранішню розмову.

Зачувши біля себе гомін, незабаром пробудилися і всі інші діти Олени Панасовни, і по кількох хвилинах в кімнатах дзвінко залунала радісна дитяча розмова та веселий сміх. По смачному святковому сніданку менші діти Олени Панасовни вибігли були побавитися на подвір'я, але міцний мороз швидко повернув їх усіх знову до хати. Олесь, якому було вже тепер біля вісімнадцяти років, пішов десь до своїх товаришів, що вчилися тоді разом з ним в Зіньківській індустріально-технічній проф-школі, а Павлик зайшов до свого товариша по навчанню Іларіона Удовиченка, що мешкав

тепер у другій половині будинку Олени Панасовни. Разом з ним вони відразу ж майже побігли до своїх інших товаришів: Грицька Гриба, Володимира Коноваленка, Олексія Коломийця та Анатолія Лихобابی і зібравшись всі до гурту швидко виробили плян свого передвечірнього колядування. Та ось, нарешті, надійшов і довгожданий час. Наші юні друзі, яким тоді було переважно по 14-15 років, з сяючими обличчями і веселою посмішкою на устах, приступають до свого діла...

Починаючи своє колядування майже від Крохмалівської вулиці, вони відчиняють хвіртку і заходять на подвір'я шановного тоді мешканця Крохмалівки Якіма Гриба.

Дійшовши до хати і зупинившись біля вікна хлопці переглядаються між собою. Запитуй Павлику — говорить звертаючися до Павлика Володимир Коноваленко. Питай ти, Володька, відповідає йому Павлик і кидає відразу своїми очима на інших товаришів. Всі мовчать. З хати чується легенький гомін, а слідом за ним у вікно показується усміхаючися обличчя вусатого господаря. Добрий вечір, чи колядувати? — голосно кричить до вікна Грицько Гриб — син усміхаючогося господаря хати.

Колядуйте, колядуйте — відповідає йому його батько і відразу-ж виходить з хати до колядників. Та ви, хлопці, заходьте в хату — поважно говорить до них Яким Пилипович і пропускає їх усіх до сіней

Слідом за колядниками до хати заходить і господар. Ну, починайте молодці, — щастя вам Боже! — говорить ласкаво господиня до колядників і підійшовши до свого чоловіка щось шепоче йому на вухо. Хлопці швидко переглядаються між собою, злегка підносять до гори свої голови, і по хаті розноситься гарний спів приємних молодих голосів.

Щоб і хліб родився,
І щоб скот плодився,

І щоб цьому господарю
Увесь двір звеселився. —
— кінчають на цьому наші колядники свою коляду і
схиляють голови.

Добре хлопці, добре, дякуємо вам говорять майже
разом господар і господиня усміхаючися до колядни-
ків.

Ну, стара, дай їм щось від себе, а я вже знаю що
їм потрібне — говорить поважно господар і відразу ж
питає у колядників: хто з вас міхоноша?

Кілка пар хлоп'ячих очей спрямовують свій зір на
Павлика. А, так значить ти, Павлику, сьогодні за касі-
ра — з посмішкою звертається до Павлика Яким Пи-
липович Гриб і відразу-ж виймає з кишені свій гама-
нець.

Ну, наж тобі на початок — продовжує далі госпо-
дар хати і кидає до Павликової торбинки кілька сріб-
лястих дзвінких монет.

Дякуємо, дякуємо вам, дядьку, відповідають хором
колядники і збираються вже виходити з хати.

Зачекайте, зачекайте, що це ви так поспішаєте —
говорить надходяча до колядників господиня несучи
для них миску з свіжими яблуками.

Забравши яблука і подякувавши і за них щедрим
господарям, наші колядники залишили їхню хату і з
реготом та жартом спрямувалися до будинку Василя
Коломийця. На дворі вже вечоріло. Легенький сніжок
ледве помітно спадав на протоптані людьми стежки і
застелював їх своєю пухнастою ковдрою. З деяких бу-
динків та хат показалися вже надвечірні вогні і, роз-
кидаючи своє блискуче проміння по святково прибра-
них кімнатах, ніби зазивали наших колядників до сво-
їх різдвяно настроєних господарів. З будинку Василя
Коломийця чується аж на вулицю спів прекрасного
сопрано — доньки господаря Марії, що є одною з кра-
щих співачок церковного хору зінківської українсь-
кої автокефальної церкви — Трьох Святих. Наші ко-

лядники, почувши цей спів, швидко підбігають до вікна будинку і голосно запитують у господарів: добрий вечір, чи колядують? З хати ніхто не відповідає. Добрий вечір, чи колядувати? — повторюють хором під вікном наші хлопці і легенько стукають у шибку.

Господарі дозволяють колядувати.

— Нова радість стала,
Яка не бувала,
Над вертепом зізвіздала

Весь світ осіяла. — лунає на все подвір'я інша вже тепер Різдвяна колядка і, здається, разом з святковим настроєм наших колядників весело летить аж до небес Всевишнього... З хати виходить старенький вже господар. Він дає колядникам святковий дохід і вони швидко вибігають знову на вулицю і йдуть далі вздовж Крохмалівської вулиці. Дійшовши до двору Юлії Івановни Крамаренко хлопці зупиняються.

А чи не зайти-б нам і сюди Христа славити? — говорять деякі з колядників.

Даремна справа, — відповідає їм Володька Коноваленко; це така скупа жінка, що з певністю можна сказати, що вона не дозволить нам колядувати.

А, що там, ходімте спробуємо — втручається відразу до цієї справи Павлик і швидко відчиняє хвіртку. Слідом за ним ідуть і всі колядники. Будинок Юлії Івановни покритий напівмороком зимового вечора і навкруги нього не видно жодних ознак людської присутності.

Це напевно не світить тому, щоб уникнути колядників — бурчить невгомний Володька і підійшовши першим до вікна уважно прислухається. З хати виразно чується людська розмова. Добрий вечір, чи колядувати? — голосно вигукують хлопці і уважно прислухаються до відповіді господині. У хаті відразу ніби все завмерло і звідти не чути вже жодного слова. Добрий вечір, чи колядувати? — знову запитують наші коляд-

ники і починають стукати в шибку. Як і перший раз, з хати не чути жодної відповіді.

А, що там її питати далі — звертається до хлопців розгніваний Володька і на повний голос починає під вікном:

Добрий вечір тобі, пане господарю, радуйся!

Ой, радуйся земле, син Божий народився.

Всі колядники відразу підхоплюють цю колядку і, замість даремних запитувань, до хати Юлії Івановни несеться вже ця прекрасна українська Різдвяна пісня. І сталося щось надзвичайне! Чи то слова цієї колядки, чи шовкові голоси колядників чи, може, голос сумління Юлії Івановни розворушили таки її чуття у цей Різдвяний Святий Вечір і вона, швидко засвітивши лампу у своїй кімнаті, ласкаво вийшла до колядників з щедрою винагородою.

Дякуємо вам, дякуємо Юлія Івановна — майже наперебій говорять їй колядники, приймаючи від неї свій Різдвяний дохід. На обличчі Юлії Івановни Крамаренкової сяє помітне задоволення.

Дякую й вам, хлопці, за вашу коляду та бажаю вам дальнішого успіху — говорить вона до колядників і, здригнувшись від надвірнього холоду, швидко повертається до своєї хати. Відвідавши ще кілька дворів мешканців Крохмалівки і поділивши між собою свій Різдвяний дохід, наші колядники весело розійшлися кожен до свого дому.

VII.

За Різдвяними святами, в злиденних буднях, Павлик вперто почав прокладати собі шлях до свого нового життя без советської школи з якої витиснули його, як сина емігранта, зінківські більшовицькі можновладці.

За допомогою придбаного ним поганенького підручника годинникарського діла та прикритичними впра-

вами над розбором старих, зіпсованих годинників, які йому здебільшого вдавалося діставати даремно або за дуже низьку ціну, він швидко опанував техніку біжучого ремонту найрізноманітніших годинників і вже весною тогож року мав навіть з цього деякий заробіток. Але тому, що за советської влади годинники тоді не вироблялися в жодній, так звано, советській республіці, як рівнож і не ввозилися з закордону, а в самому Зінькові, ще до Павлика, працювали два добрих фахівця по ремонту годинників, які часом самі не були повністю загружені роботою, Павлик змушений був працювати майже за безцінок в одного з цих годинників, який лише іноді давав Павликові деякий матеріал для ремонту годинників, що Павлик ремонтував у себе вдома.

Отже не дивно, що і на цьому полі діяльності Павликового заробітку перспективи його були дуже жалюгідні.

Життя цілої родини Олени Панасовни ставало щораз тяжчим. Треба було тоді боротися дійсно всім членам цієї родини на життя і смерть, щоб мати якусь надію вийти переможцем у цій боротьбі, бо було виразно видно, що майже кожний, хто в якійсь мірі торкався життя членів родини Олени Панасовни намагався лише висмоктати з них останні соки — давши цій родині в заміну них по можливості якнайменше.

І саме в ті роки Павлик відчув і побачив, що дорога до людської справедливості є ще від нього дуже далекою, що її доведеться шукати йому ще дуже довго і що навряд чи за советського панування він зможе колинебудь побачити її у своєму рідному Зінькові чи то його околицях. І на цьому фоні з особливою яскравістю Павлик побачив ще тоді, що нові місцеві советські володарі, що своєю більшовицькою демагогією затуманювали зінківчанам очі, міцно відгородили вже від нього шлях до покращання його майбутнього. Ще так недавно, в своїх юнацьких мріях, Павлик частень-

ко пригадував Катеринодар, свою подругу дитинства Валю з її веселими чи часом замріяними очима, але в той час все це лишилося далеко позаду нього, бо перед ним виринула вже тоді конечна потреба нових думок та плянів в боротьбі за своє існування.

Поряд зі своєю найрізноманітнішою працею, що починалася з ремонту чужого гумового взуття, переплітання книжок та ремонту годинників, і кінчалася дрібною торгівлею на зінківському базарі, Павлик, при допомозі своєї мами та Олеся, який у той час був дещо щасливішим за Павлика з приводу свого навчання у советській школі, продовжував вдома вчитися грамоті і мав у тому не поганий успіх. І це йому пішло на користь: зовсім несподівано для всіх, вже наступної осені, в Зінківі відкрилася сільсько - господарська школа, що раніше існувала до приходу більшовиків під назвою школи садівництва, і Павлик, в зв'язку з малою кількістю охотників учитися у цій школі, вступив на її перший курс без особливих труднощів щодо поборювання перешкод з боку зінківських советчиків, які завжди намагалися у всьому шкодити родині Олени Панасовни.

Що до свого навчання у цій школі, Павлик завжди з'являвся одним з кращих її учнів з усіх шкільних дисциплін, але щодо своєї поведінки не лекціях — то з його учнівської триместрової книжки майже ніколи не сходила помітка шкільних вчителів — «занадто жвавий»...

І дійсно, що він був завжди таким. І не тільки на лекціях, де він любив рятувати відсталих учнів від їхньої безпорадности в час екзаменацій їх вчителями школи, чи то крадькома розмовляти зі своїми колегами по навчанню, але також і в час кількахвилинної шкільної перерви, де його всюди можна було бачити і чути. Однак до всіх наказів вчителів, а також і адміністрації школи Павлик відносився завжди достатньо сумлінно і, в зв'язку з цим, майже ніколи не бував ка-

раним навіть і за свою занадто жваву поведінку в школі.

**

Минув якийсь час. Серед співучнів своєї нової школи Павлик швидко відшукав собі прихильних до нього товаришів Г. Гурина, М. Закаблука, Т. Устенка, В. Мотренка та багатьох інших і серед них завжди знаходив для себе належну втіху.

Деякі з цих його колег по навчанню замешкували в шкільному інтернаті і Павлик частенько їх відвідував. В томуж будинку, на другий рік, був організований і дівочий інтернат, і хлопці та дівчата, збираючись інколи до одної з якоїсь просторих кімнат, не раз тішили Павлика своїм чарівним українським співом в супроводі різних музичних інструментів. Ще й по нині пам'ятає Павлик як цей чарівний спів молодих голосів і журливий дзвін струн кількох гітар та балалайок глибоко ворухили його душу, навівали на нього якісь нові, незнані йому до того почуття і відганяли від нього десь далеко, далеко все його горе і печаль, що на фоні постійних советських утисків і переслідувань ніколи не покидали Павлика.

Навіть запеклий молодий советчик, Іван Цюпа, у якого, здавалося, в серці завжди гадюкою шипіло неперевершене зло, слухаючи цей спів і музику впадав у мрії, а його уста, з яких в час його злої розмови завжди бризкала в усі боки огидна піна, були тоді спокійно замкнені і не викидали собою нічого огидного. Та ось, нарешті, кінчає свій спів найкраща співачка школи — Мотря Гусакова, спускає на підлогу свою гітару Шура Сенча та кладе на стіл свою балалайку Тиміш Устенко. Самодіяльний концерт аматорів - учнів зінківської сільсько-господарської школи закінчений. Павлик прощається зі своїми друзями і з якимсь небувалим піднесенням іде додому.

VIII.

Покращали також справи і в Олени Панасовни. За допомогою знайомих вчителів Павликової школи їй вдалося влаштуватися на посаду спостережника зінківської метеорологічної станції, що була розташована на території сільсько - господарської школи, а також взяти до себе на пансіон кількох учнів з різних зінківських шкіл, і цим забезпечити на якийсь час всю свою родину засобами до існування. Олесь, закінчивши зінківську індустріально - технічну профшколу і діставши за допомогою знайомих людей, що працювали у зінківській міськраді, фальшиві документи з пункту зору його соціального походження, виїхав до Донбасу і, блискуче здавши свій екзамен, вступив на перший курс Рубіжанського політехнікуму.

Павлик продовжував успішно вчитися в своїй зінківській сільсько - господарській школі і вже незабаром мав її закінчити. Наталочка відвідувала тоді один з старших класів так званої семирічної трудшколи, а Віра та Надія лише вступили ще до неї. Здавалося, що ще недавно полохана советськими утисками і переслідуваннями родина Олени Панасовни Козаченкової відшукала вже стежку до свого кращого життя.

Але виявилося, що це було зовсім не так. Вже в найближчому часі, як виходця з так званого советчи-ками чуждо - класового елементу, Олену Панасовну було звільнено з її роботи, а на її місце було поставлено зовсім некомпетентного в справах метеорологічної служби працівника — комсомольця Сергу. Слідом за цим, через випадкову Олесиву зустріч у Рубіжанському політехнікумі з одним з хижих зінківських советчиків, було викрите його справжнє соціальне походження і незабаром за це Олесь був звільнений з Рубіжанського політехнікуму. До цих неприємностей приєдналися також і советські утиски податкового характеру.

За кілька днів по своєму звільненні з праці, Олена Панасовна дістала з зінківського комунгоспу повістку про негайну сплату великого податку за її будинок, у якому вона замешкувала. Не маючи матеріальної спроможности сплатити цей податок, Олена Панасовна вирішила піти до завідувача зінківським комунгоспом Огарева і попросити у нього зменшення суми цього податку чи, бодай, відстрочки на його сплату.

Другого дня ранком вона була вже в зінківській міськ-раді і, зайшовши в відділ комунгоспу, звернулася до Огарева зі своїм проханням. Советський вельможа сидів у той час за гарним письмовим столом і, перелистуючи якісь папери, вдавав себе дуже заклопоченим службовими ділами. Він навіть не підвів своєї голови, коли Олена Панасовна підійшла до нього і запитала його з приводу присланого їй зобов'язання про сплату непосильного для неї податку. Лише по якомусь часі Огарев, ніби проснувшись від цієї заклопочености, кашлянув, потім підвів свою голову, і, мов не чувши до цього прохання Олени Панасовни, голосно вигукнув: що вам потрібно, громадянко Козаченкова?

Олена Панасовна знову виклала йому своє до нього прохання.

Гм! — сказав Огарев.

Невже до цього часу ви не усвідомили собі, що всі накази місцевої радянської влади є обов'язковими для всіх мешканців нашого міста, а для вас особисто вони є подвійно обов'язковими? Ви мабуть забули про те, продовжував далі він, що ви з'являєтеся ворожим для нашого державного ладу елементом на якому незмінно видніється пляма вашого ворожого нам соціального походження про яке ми добре пам'ятаємо!?

Олена Панасовна мовчки слухала цю розмову Огарева і стримувала себе від наступившого хвилювання.

Не розумієте? Не розумієте моєї розмови! — з сарказмом і лукавою усмішкою прошепів Огарев.

Так почекайте, почекайте ще — прийде час і ви, все зрозумієте тоді так як треба! — закінчив він і суворо поглянув на Олену Панасовну.

Цей зміст і тон советського вельможі привели Олену Панасовну майже до розпачу. Вона схопилася однією рукою за край столу Огарева і, не думаючи вже про тактику своєї розмови з цим бездушним недолудком, вигукнула до нього:

Так щож ви, нарешті, хочете від мене з плямою мого соціального походження, яку, мені здається, в процесі життя кожна людина легко може змити? Огарев голосно зареготався. Слідом за цим він підвівся з свого стільця і, дивлячися просто в очі Олені Панасовні, майже з криком промовив: Що? Змити цю пляму? Ні! Ви її не змиєте до того часу, доки не будете лежати разом з нею в холодній могилі! Така послідовність нашої класової боротьби — зухвало додав Огарев і змовк.

Треба думати, що цей ненажерний советський хижак думав тоді остаточно морально добити Олену Панасовну яка, на його думку, не в силі була витримати цих його «психологічних тортур» і, в зв'язку з цим, ганебно заламатися.

Але сталося не так, як того хотів цей сатанинський виродок.

По цій його розмові Олена Панасовна поглянула в його хижі очі з такою силою свого гніву і призириства, що він не витримав її погляду і, ніби поза своєю волею, схилив свою голову.

Не сказавши йому більше ні слова вона повернулася і швидко вийшла з його службового кабінету. Кілька днів пізніше, при грошовій допомозі своєї найближчої приятельки О. В. Годзевич та давня знайомих їй жидів А. Ш. Грановського та Д. М. Агроновича, Олена Панасовна сплатила надісланий їй податок.

ІХ.

В цей саме час Павлик закінчував вже останній курс зінківської с.-г. школи. За розпорядженням адміністрації цієї школи, більшість учнів - випускників було розподілено по найближчих до м. Зінкова населених пунктах, у яких вони мусіли були робити для селян доповіді по агрикультурі, і Павлик, разом з прикріпленим до нього співдоповідачем — його приятелем Г. Гурином, в призначений для цього час сумлінно відвідували хутір Переліски, що знаходився недалеко від учбового господарства їхньої школи, і там, за своїм шкільним планом, робили відповідні доповіді для зацікавлених у цьому хутірських господарів. З великою радістю спостерігав Павлик за тим як в час його доповідей, на які завжди збиралася така кількість хуторян, що їх ледве вміщувала одна з найпросторіших кімнат цього хутора, його — ще не вповні сімнадцятирічного хлопця — уважно слухали сивобороді діди, а в хаті тоді панувала така тиша, що, здавалося, можна було почути коли-б у той час пролітала там муха...

Часом, повертаючися звідти вже по одинадцятій годині ночі і йдучи додому кілька кілометрів по глибокому снігові, що зісподу вже починав підходити водою, він не тільки не відчував якоїсь втоми чи то незадоволення від тієї подорожі, але, навпаки, був сповнений новим натхненням до своєї дальнішої цієї праці, що замалим не на кожному кроці цього його повороту додому здавалася йому ще більш привабливою.

Приваблювала також Павлика і учбово-практична праця у його школі, що мала дуже різноманітний і повчальний характер.

Завдяки наполегливій і сумлінній праці та старань завідувача цієї школи — В. К. Осьмака, досвідченого агронома — садовода В. П. Маслія та агрономарільника Д. М. Шелеста при школі було утворене надзвичайно гарне, справді зразкове учбове господарство

в якому учні школи щодня збагачували свої знання надбанням всебічного практичного агро-досвіду, а навколишні селяни з заздрістю поглядали на красуючіся великі агрикультурні ділянки з галузей садівництва, городництва та рільництва.

Та ось, нарешті, надійшов і довгожданий день першого випуску школярів цієї школи. По офіційній частині шкільного свята, в якій зачитувалася для всіх присутніх успішність випускників, почалася художня частина. На розкішному балконі головного будинку школи, що майже впирався в колишній прекрасний панський сад-парк, була споруджена сцена і присутні, в літню місячно-зоряну ніч, з насолодою спостерігали і слухали художні виступи окремих учнів-випускників чи то групове виконання різних номерів цього вечора. Хотілося слухати і слухати ще ніжні акорди звуків струнного шкільного оркестру, дивитися на радісні обличчя молодих випускників дівчат і хлопців, та тішити свою душу тією невимушеною обстановкою в якій розпочалося це пам'ятне шкільне свято.

Але ось настає перерва і присутнім повідомляють, що слідом за цим має відбутися ще цікава вистава, яку мають грати кращі артисти - аматори школи. Здавалося-б, що тією виставою виступаючі на сцені учні мали-б потішити присутніх, а особливо випускників, якимсь глибоко змістовним повчальним твором, який накреслював-би для молодих агро - фахівців шлях до їхньої майбутньої творчої праці на просторій українській селянській ниві, розбудив-би у них натхнення до опанування нових знань з їхнього фаху чи то, бодай, за їхнє клопітке трьохрічне навчання і успішне опанування ними агрономічної науки і практики, потішив-би їхні серця і душі чимсь цікавим і радісним. Але сталося зовсім інакше, як того чекали випускники школи.

Замість повчальної чи хоч цікавої в художньому розумінні цього слова вистави присутні побачили на

сцені фальшиво спотворений горе-твір відомого тоді «драматурга» М. Куліша, під назвою «97», що висвітлював страхіття першого в Україні голоду. за більшовиків у 1921-22 р.р., і складав вину за нього не на справжніх творців цього голоду — поневолювачів українського народу, а на заможніших українських господарів - селян, що ніби на кожному кроці творили всюди саботажі і шкідництво для більшовицької влади.

Головну роль цієї вистави — роль советського активіста - донощика грав знаний вже нам Іван Цюпа. Граючи цю роль і відображаючи у ній, так-би мовити, душу молодого советського активіста, він зумів передати тоді таку силу зненависти і зла, що, здавалося, у цьому йому міг-би позаздрити найлютіший диявол сатанинського пекла.

При словах — «я чув і бачив як злодій на цьому місці хотів спалити, клуб» — очі його ніби налилися кров'ю, з дріжачих від злости уст бризкало в усі боки огидна піна, а його широкий, картоплеподібний ніс так сильно роздимувався, що, здавалося, він ось, ось з вибухом лусне і приймаючий у цей час його донос артист — голова сілради з переляку втече зі сцени. Але на жаль, цього не сталося і всі присутні змушені були досидіти до кінця цієї злощасної вистави.

По спільній перекусі, яка затягнулася аж за північ, з виразно пригніченим настроєм випускники залишали стіни своєї улюбленої школи по якій, крім цього вечора, лишилися у них найкращі згадки.

Х.

Але не дивлячися на те, що Павлик з'являвся одним з кращих випускників цієї школи — він не міг влаштуватися тоді на жодну державну працю за його новим фахом.

Як сину емігранта та нащадку українського шлях-

тича йому всюди відмовляли в такій праці і він протягом майже двох років змушений був задовольнятися випадковою поденщиною в зінківському товаристві «Садовод - пасічник» чи то в поодиноких зінківських господарів, які потребували такої праці дуже рідко.

Він навіть не був матеріально спроможний викупити для себе спільну фото - картку випускників своєї школи, і замість цієї картки і по цей день лишилася у нього за неї лише сумна згадка.

Будучи вже в той час майже дорослим, Павлик щораз більше переконувався в тому, що в Зінкові йому нема вже чого шукати свого щастя, і що в ім'я рятування життя цілої родини його матері і свого власного — він мусить залишити свій рідний Зінків якнайскорше і шукати своєї кращої долі десь далеко за його межами.

Надійшовша незабаром хвиля так званого розкуркулювання заможніших сільських господарів України ще більш скріпила цю його думку.

Не раз спостерігаючи за пересуванням цілих валок цих нещасних людей, що під озброєною советською охороною прямували з Велико-Павлівського шляху по Крохмалівській вулиці до центру міста Зінкова, він шукав виходу зі свого важкого становища і в своїх думках бачив вже себе за межами свого любого Зінкова.

З гнівом і огидою дивився він як на одному з державних подвір'їв, біля ярмаркової площі, за будинком зінківського райвиконкому горе-звісний фінінспектор Ігнатовський розпродував «з молотка» майно цих ограбованих советською владою людей і, нераз підіймаючи до гори своєю злодійською рукою якусь діряву дитячу сорочечку, з реготом виторгував у своїх однопумців нові советські копійки. В цей саме час Олесь, знову замівши сліди свого соціального походження, успішно працював вже на посаді ляборанта в одній з хемічних лябораторій Донбасу.

Не знаходячи для себе іншого виходу Павлик також вирішив ступити у цій справі на шлях Олеса, і, придбавши через добрих людей відповідні документи, їде до нього в Донбас.

Тогож року залишають Зіньків і Олена Панасовна разом зі всією своєю родиною і влаштовуються жити в околицях м. Полтави.

При активній допомозі Олеса, Павлик швидко знаходить в Донбасі для себе роботу і влаштовується спочатку на посаду садівника, а вже через місяць на посаду техника - садоведа одного з державних советських господарств, в невеликому селі Ожинівці, що розташоване за кілька кілометрів від р. Дінця.

Сумно здалося спочатку Павликові залишатися там серед чужих людей цілком самотнім, в зовсім відмінних від його колишніх життєвих обставинах. Цілком інше оточення, життєві умови і сама природа Донбасу гнітючи впливали на Павлика і часто перекидали його думки до рідних околиць любої Зіньківщини.

Господарство в якому став працювати Павлик було розташоване з північного і західного боків села, у колишньому панському маєтку, який з північного боку ніби захищався великою скелястою горою внизу якої протікала маленька річечка. Східня і південна частина подвір'я господарства, що впиралися в присадибні ділянки селян, були обведені кам'яною горожею, а західня впиралася в плодові насадження, що тяглися протягом кількох сотень метрів в напрямок просторого поля. Саме село Ожинівка розміщалося в невеликій долині, з північно - східнього боку якої, над самою річечкою, ніби притулювся старий, колишній панський чималий парк.

Північна, східня і південна частина цього села майже обведена навколо чималими горами за якими, в відміну від зіньківських лісів і перелісків, тягнеться донецький степ і просторе поле.

За кілька і кільканадцять кілометрів від цього

села розкинулися фабрично - заводські селища та вугільні копальні над якими завжди розносяться рясні клуби диму та падіння фабрично - заводського пороху.

Але не дивлячися на всі ці різючі контрасти нового Павликового оточення та його життєвих обставин, він дуже швидко призвичаївся до нових умов своєї праці і життя, а в своїх колег по службі та місцевих селян завоював для себе належний авторитет. Матеріально він був тоді вже порівнюючи забезпечений і тому міг вже надсилати своїй матері певну грошову допомогу. Незабував він і про свого колишнього колегу по шахам — славного шахіста зінківщини М. Я. Мітлинського, що в свій час у груповій грі пробував навіть змагатися з чемпіоном світу по шахах Капабланкою, і надсилав іноді старенькому шахістові пакуночок з солодощами, які той без міри любив.

Олесь жив і працював за кільканадцять кілометрів від Павлика, але незабаром, з певних причин, залишив Донбас і переїхав до Києва, де влаштувався на наукову працю в одному з Київських науково-дослідних інститутів.

Розлуку з Олесем Павлик переживав досить болюче, бо зостався в малознаному ще йому краю без рідних і близьких йому людей.

В день цієї розлуки, знаходячися вже в своїй кімнаті, пригадував Павлик своїх друзів дитинства, радісні дні своєї розквітшої юности та ту неповторну втіху, яку, іноді, доводилося йому зазнавати разом зі своїми друзями серед рідних околиць.

Не забув Павлик згадати тоді також і про свою улюблену, старовинну козацьку церкву Святого Воскресіння, що незадовго перед тим була зачинена, а пізніше і цілком зруйнована більшовиками.

Ще так недавно, кілька років тому, Павлик охоче відвідував цю свою церкву і молючися в ній сповнював свою душу якимсь особливим благоговінням, що

так солодко, солодко розходилося там по всій його юній істоті.

Ось, ось ніби сьогодні згадує Павлик одну з Великодніх Богослужб, що лишилася у його пам'яті і по сьогодні: Вечір. На ясному українському небі красується повний злотистий місяць, а біля нього ніби посміхаються в своєму меригтінні його нерозлучні подружки — сріблясті зіроньки. На дворі є вже досить тепло, і все нагадує весну.

Павлик і Наталочка стоять на подвір'ї і з нетерпінням чекають з Соколовщини приходу колишньої служниці Олени Панасовни — Ганни Соколовської, — доньки знаного вже нам діда Петра Задираки, щоб разом з нею йти до церкви на Великодню всеношну Службу Божу. Постоявши якийсь час на дворі, вони заходять до хати і, підійшовши до своєї мами, з занепокоєнням говорять їй: і чого це так довго немає Ганни? Можливо, що вона вже зовсім не прийде до нас, і нам треба буде самим іти до церкви?

Прийде, прийде дітки, не турбуйтеся — спокійно відповідає їм Олена Панасовна і взявши Павлика за плече говорить йому: Пам'ятай, Павлику, що Ганна не така, щоб порушила своє слово, а тому на неї можеш цілком покладатися.

В цей час на дворі рипнула хвіртка і Олена Панасовна, не встигнувши договорити Павликові своїх запевнень за Ганну, побачила як Павлик і Наталочка швидко вибігли з хати, а за хвилину були вже в ній разом з Ганною. Про неї річ, а вона на зустріч — сміючися звернулася Олена Панасовна до Ганни і підійшовши до неї щиро поцілувала її. Ну сідай, сідай Ганно відпочинь! — промовила Олена Панасовна і підсунула Ганні стілець. Ганна сіла. Та, здається, маємо ще час — сказала вона і сміючися поглянула на Павлика та Наталочку. Одначе, відпочивши трошки, Ганна піднялася зі стільця і, поглянувши у вікно, з притиском сказала Павликові: Ну, тепер збирайтеся дітки. Волосажар

вже високо, — нам вже треба йти. Взявши з собою великі воскові свічки Павлик з Наталочкою пішли з Ганною до церкви. Було вже мабуть біля дев'ятої години вечора. Не дивлячися на те, що церква, до якої вони поспішали, знаходилася від дому Олени Панасовни досить далеко, всі вони й незчулися як опинилися вже біля її дверей. З почуттям якогось дивного набожного остраху і разом з тим великої радості входили вони до цієї церкви, і, широко перехрестившись, зупинилися в ній і ніби завмерли в палкій молитві до Всевишнього. Перед аналоєм, під мерегтіння світла невеликої свічки, поважний парафіянин цієї церкви виразно читає діяння святих апостолів. Церква заповнюється до відказу людьми і здається, що всі вони чогось чекають, на щось надіються. Пан отець, Дмитро Сивницький, у чорному облаченні молиться перед царськими вратами... Наближається північ. Поважніші парафіяни беруться за хрест і корогви, а всі присутні рухаються до виходу, запалюючи при цьому свої свічки. Всі виходять з церкви і починається хресний хід.

Нарешті стук хрестом у вхідні двері, двері відчиняються і рясний сніп світла засліплює входячих знову до церкви людей в якій лунає вже величаве — Христос Воскрес! Скільки радості видніється на обличчях спрацьованих людей, що в цю блаженну святую ніч прийшли сюди поклонитися величі Божій і славити тут Його ласку і милосердя. Ось маленьке дитятко з писанкою в руках тягнеться до старенького дідуса і, обдаровуючи його цією писанкою, усміхаючися промовляє — Христос Воскрес, дідусю! В старенького дідуса на очах бренять сльози радості. Він наближається до дитяти, бере його з руки матері і цілюючи відповіда — Воістино Воскрес, дитятко моє!

Нарешті Павлик ніби просипається від цих своїх давніх спогадів. Ех, було та минулося — думає він. Де то всі ви тепер, мої любі?

Він підходить до вікна, розкриває його і пильно дивиться в сутінок вечора, що незабаром перетворюється в суцільний морок ночі.

XI.

Минув майже цілий рік. Як і раніше, Павлик продовжував працювати за своїм фахом в с. Ожинівці і вже цілком звикся з новими обставинами свого життя. Директором садово - городнього господарства, у якому працював Павлик, був тоді агроном - комуніст Петро Антонович Наливайко.

Був це огрядний, з вигляду симпатичний, українець родом з Криворіжжя, що ніби вчився десь на Кубані і в часи революції закінчив там сільсько - господарську школу. Мабуть що було йому тоді біля тридцяти п'яти років. Бачучи достатню обізнаність Павлика в справах садівництва та городництва, а також його сумлінне ставлення до своєї праці, — советський директор відвів Павликові досить гарну кімнату у головному будинку господарства, збільшив зарплатню і, взагалі, відносився до нього досить прихильно. Він навіть першим став величати Павлика по батькові.

Отож і ми, пишучи тепер ці строки, почнемо з цього місця іменувати Павлика бодай Павлом.

Зближалася весна 1931 року. В зв'язку з тим, що Ожинівське господарство не мало в достатку тоді кваліфікованих садівників для виконання весняних садових робіт, а в Донбасі знайти їх було дуже тяжко, директор господарства Наливайко відїздить на полтавщину і незабаром привозить звідти, на місячний термін, трьох молодих дівчат - садівниць.

Приїзд цих нежданих Павлом своїх землячок він сприйняв з цілковитою байдужістю. Він навіть уникнув супроводити їх до їхнього помешкання, де вони мали жити протягом місяця, і, сухо попрощавшись з ними, пішов до своєї праці.

Дорогою здогнав його садівник Рибалка. Що це ви, Павло Борисович, так швидко втекли від своїх землячок? — сміючися запитав він у Павла і запитуючо поглянув йому в очі. Павло також усміхнувся.

Як вам відповісти на це? — тихо сказав він. Мають що не до дівчат мені ще тепер, та, правду кажучи, що і не вмію я вдаватися до особливих сентиментів з цим приваблюючим нас родом. Майже на цьому й скінчилася тоді розмова про землячок Павла, що очевидно, відпочивали вже з далекої дороги. Наблизився вечір. По своїй роботі Павло сидів біля столу і з замисленням читав якусь книжку зі свого фаху. Дочитавши певний розділ книжки, він встав зі стільця, підійшов до вікна і, широко розхиливши його, поглянув на двір. На дворі було тихо, але досить темно. Час від часу з захмар показувався блідолиций місяць і злегка освітлював в присмерку ночі ніби дрімаючу Ожинівку. Десь далеко гавкали собаки та торохкотіла тріскачка якогось нічного вартового.

Схилившись на вікно, Павло спрямовує свої думки до своєї матері, Олеся та сестричок і на якусь мить переходить у мрії. В цей мент, збоку дівочого гуртожитку, до нього доноситься нечуване ще йому по своїй красі і силі дівоче сопрано і він в мент пробуджується від своїх мрій. До цього голосу відразу-ж приєднується прекрасний альт і Павло, ніби завмерши від цього чарівного співу, виразно чує: Нічка розсипала зорі злотистії, — Ось вони в річці на дні... За цією піснею слідує інша, ще краща як ця, від якої Павло приходить в захоплення.

Знаючи, що в с. Ожинівці немає добрих співачок, Павло відразу догадується, що це співають його землячки. Але не бажаючи йти до дівочого гуртожитку, в якому, на думку Павла, знаходилися тоді і приїхавші в Ожинівку полтавчанки, він далі з насолодою слухає цей милий йому спів і довго ще не відходить від вікна коли вже співу не стало чути. Спав він тієї ночі

досить спокійно, але просипаючися відразу згадував про несподіваний для нього концерт.

XII.

Минуло ще кілька днів. За цей час Павло довідався, що всі три його землячки є родом з м. Полтави і працюють там на посадах садівників.

Дві з них, Ніна Борисенко і Маруся Воловик, співають вже кілька років в полтавському міському хорі і лічаються там одними з кращих співачок. В своєму співі Ніна завжди вела першу партію, а Маруся їй вторила. Що торкається спостережень за їхньою працею, Павло швидко переконався, що він має до діла з досить високо - кваліфікованими фахівцями по садівництву з яких Ніна була просто таки віртуозом швидкості і чистоти виконування садових робіт. Серед своїх подруг була вона наймолодшою, але всеж мала вона вже мабуть тоді понад двадцять літ. Виглядала вона досить стрункою, була середнього зросту, порівнюючи лагідної вдачі та посередньої вроди. Але не дивлячися на ці, так-би мовити, не занадто привабливі її прикмети, вже протягом кількох днів вона зуміла зацікавити собою Павла так, що він кожного дня вів з нею розмови не тільки увечорі, коли йому доводилося слухати її спів, але також і вдень, в час її праці в саду чи городі. В відношенні з нею Павло завжди намагався бути дуже ввічливим, а часом навіть і ласкавим, і незабаром побачив він з боку її виразні до нього симпатії.

Наближався час відїзду садівниць до Полтави. Одначе, бачучи їхню високу фахову майстерність, а особливо будучи надзвичайно задоволеним виконанням робіт по щепленню та очкуванню садових дерев, директор Ожинівського господарства Наливайко запропонував їм усім трьом лишитися в тому господарстві на цілий літній сезон робіт, обіцяючи їм при цьому

досить високу, в порівненні з іншими кваліфікованими робітниками, платню. Це пропозиція директора Наливайка викликало серед дівчат - садівниць велику дискусію. Найкращий серед них фахівець - садівник Ніна Борисенко була цілком згодна прийняти пропозицію директора;

Друга з них — Маруся Воловик не мала спочатку своєї виразної думки у цьому питанні, а третя і найстарша серед подруг — Галя Деркач категорично відхилила пропозицію директора Наливайка і намагалася якнайшвидше, як вона висловлювалася, їхати з цього чужого краю додому.

Що торкається Павла то йому дуже хотілося, щоб дівчата - землячки лишилися ще працювати в Ожинівськім господарстві, але цього свого бажання він не висловлював нікому, а їм не нав'язував жодних своїх порад.

Всеж, по бурхливій дискусії між собою, Ніна й Маруся вирішили залишитися на літо в Ожинівці, а Галя за кілька днів відїхала до Полтави.

XIII.

Відношення між Павлом і Ніною щораз ставало ближчим і можна було думати вже тоді, що незабаром вони стануть між собою добрими приятелями.

Час від часу Павло відвідував вже Ніну і в її помешканні, де вона жила разом зі своєю подругою Марусею, а Ніна, в свою чергу, але обов'язково зі своєю подругою, відвідували часом Павла у якого, часто, збирався грати невеликий оркестр струнних інструментів.

Разом з Павлом приходив іноді до дівчат і його приятель по службі — Василь Рибалка, але він, чомусь, не мав успіху серед Павлових землячок і частенько зразу-ж повертався додому. Жили Ніна й Маруся, спо-

чатку, в одній, просторій і чистій кімнаті, одягалися скромно, але завжди чисто, і всебічно вели себе дуже пристойно.

Своїм співом вони викликали цілий фурор у багатьох мешканців Ожинівки і, з приводу цього, користувалися там великою пошаною.

Одного травневого вечора закликала їх до себе в гості дружина директора Наливайка, щоб послухати їхнього співу. Запрошено було туди і Павла. По численних похвалах на адресу виконавців, господарі почали частувати гостей. Стіл був заставлений привабливою їжею та добірними напоями, і можна було відразу помітити, що на цей раз господиня не пошкодувала витрат для своїх гостей. За столом, біля дружини директора, Анни Івановни, з походження росіянки, сидів Павло, за ним молодший брат Анни Івановни Віктор — розлучений зі своєю дружиною, — чоловік літ під тридцять, біля нього Ніна, а за Ніною її подруга Маруся.

Директора Наливайка не було тоді вдома — він був десь відсутнім у службовій командировці.

По короткій розмові з господарями дому, Ніна й Маруся переглянулися між собою і якось зніяковіли. Вони зовсім не володіли російською мовою і тому вразно стримували себе від розв'язности. Це швидко помітила спостережлива господиня дому і відразу-ж почала проявляти до них більше уваги, щоб підбадьорити їх цим на дусі.

Їй конче хотілося тоді зав'язати знайомство і зблизити свого брата Віктора з Ніною, якою той зацікавився ще до цієї зустрічі.

Вже кілька років Віктор працював в одному з великих заводів Донбасу на посаді майстра і заробляв досить великі гроші. В порівненні з ним, в матеріальному відношенні, Павло був ще тоді досить убогим, і це і Віктор і Анна Івановна добре знали. Крім того, Анна Івановна розуміла, що авторитет майже всевлад-

ної директорші може також приємно лоскотати чуття, так-би сказати, робітниці Ніни, а Павла, в якійсь мірі, стримувати від нерозсудних дій в перешкоді замірів свого начальства... Отож, приймаючи це все до уваги, Анна Івановна перейшла в дипломатичний наступ і почала відразу вихвалювати на всі лади свого брата Віктора, що, мовляв, за ним майбутній його дружині буде не життя, а рай небесний... Слухаючи цю розмову Анни Івановни, Віктор лише посміхався і щораз ближче підсовувався до Ніни. Він був зодягнений в прекрасний майський костюм, нові білі, мов сніг, черевики, винятково гарну білу сорочку з накрохмаленим комірцем та гідну подиву по своїй красі краватку. Добре виголене обличчя видимо рум'янилось при падінні на нього лампового світла.

Словом, зовні виглядав він справжнім нобілем. Часом Віктор повертався до Ніни і, в час розмови з нею, розглядав її розкішну русяву косу, що приваблюючи спускалася по її спині більш як до поясу. Анна Івановна щораз щедріше частувала гостей своїми напоями і час від часу поглядала на Ніну та Віктора. Ах, як ви сьогодні хороша — з усмішкою промовила вона до Ніни, на своїй рідній мові, щедро підливаючи до її бокалу смачної малинівки. Знаєте, Ніна, Віктор сьогодні от вас без ума — продовжувала вона далі і влучно підморгнула в той мент все ближче підсуваючомуся до Ніни Віктору. Ніна відповіла їй на це легенькою усмішкою і якимсь вдалим дотепом. Всі разом голосно засміялися. Слідом за цим, Ніна поглянула на свою подругу і сказала: Ну, Марусю, мабуть нам вже час подякувати щедрим господарям за їхню гостинність та угощення і йти вже відпочивати додому. За цими словами Ніна підвелася зі свого стільця і поглянула на Павла.

Ну, что вы, что вы, Ніна, з занепокоєнням промовила до неї стурбована Анна Івановна і відразу-ж звернулася до Павла:

Павел Борисовіч! — промовила вона. Что же ето ваші землячкі okazиваються такімі непосідячімі? Повліяйте на ніх, будьте добри, ведь ещо совсем детское время... Павло з жартом звернувся до Ніни й Марусі, з приводу прохання Анни Івановни, підкресливши їм при цьому, що він аж ніяк не відносить вже їх до дітей. Всі знову засміялися. По додаткових Павлових доводах дівчата лишилися гостювати далі. Вони навіть охоче виконали дует кількох українських пісень і намагалися бути веселими і життєрадісними. Але ось, неждано, в час цього співу, Ніна повертається набік і Павло помічає на її обличчі виразну блідість і якийсь дивний страх. В цей час, з за спини Ніни, показується Віктор і, сміючися до всіх, тримає в своїх зубах велике пасмо відригзеної ним Ніниної коси.

Цим диким вчинком Віктора всі були так заскочені, що спочатку навіть не знали, що йому на це сказати. Але найшвидше від усіх прийшла до себе Анна Івановна.

Вот відіте, товарищі! — звернулася вона до присутніх. — Не я-лі говорила что Віктор по уші влюбілся в Ніну і теперь і сам не знает что делает. Ай, Віктор, Віктор! Ти просто сегодняя совершенно оскандалілся. Извеніся сейчас-же перед Ніной, і она тебе простіт твой поступок во імя твоей доброти к ней... Віктор по дурному реготався. Ні, Анна Івановна! — голосно вигукнула до господині Маруся. Таких речей так легко не прощають. Своім вчинком Віктор Іванович не тільки образив Ніну, як гостю у вашому домі, але разом з цим він незаслужено зневажив також її дівочу честь, яку ми, дівчата, високо цінімо. Ходім Ніно додому, нам тут сьогодні нічого вже більше робити — сказала Маруся і підвелася зі стільця. Слідом за Марусею встала також і Ніна, а за нею і всі присутні. Анна Івановна здавалася розгубленою. Але в мент опанувавши собою, вона підійшла до Ніни і усміхаючися до неї промовила: Ах, Ніночка, зачем сердіться? Давайте

лучше будем друз'ями, — Віктор ісправіт'ся, ^еа^о он под хмельком наделал такого хлопоту. А ти, Віктор, — відразу ж звернулася вона до свого брата, проведі до-мой хоть Марусю, так как Павел Борисовіч наверное не уступіт тебе сегодня Ніни. Не бажаючи загострювати цього конфлікту, Павло, непомітно для господарів дому, моргнув Марусі і та, зрозумівши його натяк, по-чала збиратися додому.

Віктор неохоче помагав їй вдятатися. Нарешті всі зібрались і, подякувавши Анні Івановні за її угощен-ня, залишили її дім.

Було вже мабуть біля одинадцятої години ночі. Весняна майська ніч була на диво гарна і правдиво ча-рувала своєю красою повертаючихся додому гостей.

Навкруги було тихо, тихо і здавалося, що на дворі ніщо ні шелесне. З ясного неба на землю спускалося щедре проміння золотистого місяця, а міріади красую-чихся в небі зірок, своїм мерехтінням, ніби усміхали-ся до наших поворотців. Над річкою, в парку і садах бренів і розлигався чарівний спів невтомного соловей-ка, а в повітрі розносилися ніжні пахощі надійшовшої вже до Донбасу красуні-весни. Павло йшов поряд з Ніною, а Віктор вів під руку Марусю. Минувши при-ваблюючи до себе алею розкішних дерев, наші пово-ротці звернули на ліво, і понад кам'яною горожею пі-шли в напрямок села. Дійшовши до кінця цієї горожі і перейшовши вулицю вони підійшли до чепурного не-величкого будинку у якому жили всі наші садівниці. Дівчата мешкали в одній з його половин і займали в ньому дві маленькі кімнати. В другій половині, що складалася лише з одної великої кімнати, в той час ще ніхто не мешкав і вона пустувала. Біля самих воріт всі зупинилися.

Ну, дякуємо вам за вашу увагу до нас, майже хором промовили наші дівчата до Павла і Віктора, — тепер ми підемо вже відпочивати. Потиснувши своїм кавалерам руки, вони відчинили хвіртку і швидко

збігли на маленький ганочок. Але не встигли вони ще відімкнути вхідних дверей, як у хвіртку шмигнув Віктор і відразу ж наблизився до них. Побачивши його біля себе, дівчата зразу ж перестали відмикати вхідні двері і обернувшись до нього запитали:

А що ви хочете, Вікторе Івановичу?

Та я так, — хочу вибачитися перед Ніною, неохоче промовив він підходячи ще ближче до дівчат. Бачучи його якийсь загадковий намір і бажаючи якнайшвидше позбутися його, Ніна гостро відповіла йому, що вона простить його вчинок лише при умові, що він негайно залишить її в спокої. Віктор зареготався і кинув якийсь невдалий дотеп. Дівчата мовчали. Павло, що стояв ще за ворітьми, побачивши дивну зухвалість Віктора вирішив також зайти на подвір'я. Він відчув нових каверзів Вікторової поведінки щодо дівчат і своєчасно хотів їх відвернути.

Віктор Іванович! — лагідно промовив він до Віктора. — Ходіте вже додому — дівчатам треба вже відпочивати, та й не личить вам тут серед ночі йти проти волі дівчат. — Я звідси не піду — грубо кинув Віктор і сів на ганочку. Ніна підійшла до Павла. Маруся спробувала була накинутися на Віктора за його непристойність, але відразу ж побачила що нічого не вдіє з ним. Віктор виразно намірявся лишитися на ніч у вільній половині дому, надіючися бути там повним господарем... Дівчата були майже в розпачі. Проте вони не хотіли здійснити нічного гвалту, щоб не накликати цим на себе непотрібного поговору. Вони обое тулилися до Павла в надії на його захист. Понад двадцятирічний, великий і спритний Павло цілком надіювся на себе в тому, що в разі потреби він зуміє належно приборкати Віктора, але він вирішив уникнути примінення сили і вдався спочатку до дипломатії.

Вікторе Івановичу! — звернувся він знову до нього. Своїми дивними діями, як родич, ви дискредитуєте

нашого директора, а тому я ще раз прошу вас залишити це подвір'я і йти зі мною додому.

Віктор спалахнув гнівом.

Подумаєш! — витукнув він.

Всякий молокосос буде мене ще тут вчити, що я маю робити. Я звідси не піду — впевнено сказав Віктор і змовк.

Не підете? Так я змушу вас до цього і за хвилину викину вас звідси мов паршиве котеня — з гнівом скрикнув Павло і наблизився до Віктора.

Віктор побачив що Павло не шуткує. Він підвівся з ганку, з люттю подивився на Павла і, нікому не сказавши ні слова, швидко вийшов на вулицю.

Майже слідом за ним залишив подвір'я і Павло, і незабаром спав вже у своїй кімнаті солодким сном.

XIV.

Знову минали дні... Потерпівши повне фіяско в своїх «амурах» з Ніною, Віктор залишив с. Ожинівку і незабаром одружився з молодого, досить гарною росянкою. Павло й дівчата продовжували працювати в Ожинівському господарстві і були вже між собою спражніми друзями. Саме в цей час старенький агроном цього господарства К. Ю. Малинський, що мав аж занадто молоду для себе дружину, з родинних причин залишив своє місце праці і переїхав працювати до другого району.

З наказу директора Наливайка посаду агронома зайняв Павло. На техніка - садовода був призначений українець з Полтавщини В. П. Лисиця. Був це чоловік значно старший за Павла, давно вже одружений і матеріально порівнюючи забезпечений.

Свій фах, а особливо в галузі городництва, він знав досить добре, але його теоретична підготовка була слабенька. Був він спокійної, але дещо лукавої вдачі. З Павлом був він в досить добрих відносинах і, як

близький земляк Ніни й Марусі, яких він знав ще з дому, частенько підмовляв Павла до ще ближчої дружби з Ніною.

Та для Павла це було вже зайвим. Якась притягуюча сила тягла його до Ніни з кожним днем все більше і він відчував вже в своєму серці якесь нове, незнане йому до цього почуття, про яке він лише чув від старших за себе та читав у книжках, що ім'я цьому дивному почуттю є... любов. Він відчував вже також, що це почуття ворушить і всю молоду істоту Ніни, яка до цього не церемонячись відхиляла всі залицяння до неї числених пристойних хлопців.

Але, як агроном, якому стало тепер далеко більше роботи, він уділяв в той час Ніні значно менше уваги в час її праці, а тому завжди з нетерпінням чекав на вечірню зустріч з нею.

Ех, колиб швидше вечір — нераз думав Павло сидючи за писемним столом і розглядаючи виробничо-фінансовий плян господарства чи то креслячи експлікацію розташувань садово - городніх культур та різноманітних насаджень; Як хочеться знову зустрітися з тобою, моя люба Нінусю, і ще раз подивитися в твої веселі небесні очі та хоч злегенька, ніби ненароком, торкнутися до тебе в сутінку літнього вечора, що ховає нас від непотрібних чи заздрісних очей — марив далі він поглядаючи на годинника. Та ось і нагода. Довгожданий вечір наблизився в чаруючій своїй красі. На дворі зтиха повіває легенький літній вітерець. По ясному небі, що де-не-де покритося летючими хмарками, ніби пливе злotosяйний мандрівник - місяць і іноді ховається в небесній далині. Його супроводять нерозлучні подруги - зорі і в сріблястім мерехтінні здається пишаються своєю красою. Село Ожнівка ніби дрімає в ясному промінні небесного саява і чекає вже на нічний спочинок... Разом зі своїм приятелем, Васильом Павловичем Рибалкою, Павло поспішає до своїх землячок.

В будинку де вони живуть світиться вже велика лампа.

Павло бачить крізь вікно знайому йому милу постать і його серце стискається в раптовому спалаху його чуттів. Ще хвилину і він зі своїм приятелем тиснуть вже руки своїм подругам.

— Довго, довго щось вас не видно, Павло Борисович, усміхаючись проговорила Маруся до Павла підсуваючи йому стільця.

А наша Ніна аж змарніла за ці три дні виглядаючи на вас у вікно — продовжувала вона далі і поглянула на Ніну.

Ніна спалахнула гнівом. І як тобі, Маруся, не соромно таке говорити, я й не думала ні на кого виглядати, зачервонівшись виправдовувалася Ніна і відійшла до свого ліжка.

Павло з Василем Рибалкою зареготалися. Та воно мабуть сама Маруся виглядала на Василя Павловича, а на Ніну тільки звернула всі свої гріхи — промовив сміючися Павло і сів на стільця. Всі голосно зареготалися.

А вжеж що виглядала, і буду виглядати — з напівсміхом проговорила Маруся і відразу звернулася до Павлового приятеля: сідайте біля мене Василю Павловичу — я так зіскучилася за вами...

Василь Рибалка зам'явся. Та я, та я... Що я? — перебив його Павло і почав з нього глузувати. Набравшись духу, засоромившись спочатку кавалер сів біля Марусі. Йшла весела розмова.

А чи не піти-б нам зараз прогулятися по парку чи то алеях саду, на дворі так гарно — промовив Павло і запитуючо поглянув на Ніну. Ніна схилила голову. Давно вже пора — сміючися обізвалася Маруся і підвелася зі свого стільця.

Слідом за цим вона лукаво усміхнулася, взяла Василя Рибалку під руку і, голосно зареготавшись, промовила до нього:

Ходімте сьогодні, Василю Павловичу, перші на прогулянку — не всеж і їм у всьому верховодити!

Згода, згода — хором промовили Павло і Ніна і почали також збиратися до виходу. На дворі було вже зовсім тихо. Легенькі хмарки, що ще недавно іноді покривали собою злotosяйний місяць, розвіялися мов дим, а над головами наших друзів красувалося вже ясне безкрає небо в чаруючому сяйві небесних світил. Павло з Ніною йшли за яких п'ятдесят кроків позаду Марусі і Василя Рибалки, тихо розмовляючи між собою.

А чого ти, Павлику, вчора не приходив до нас, я так тебе чекала увечорі — раптом запитала Ніна Павла і поглянула йому в очі. Не міг, Нінусю! — З наказу директора мав службове відрядження і повернувся звідти додому вже пізно вночі — спокійно відказав їй Павло. Ніна мовчала. А правду, Павлику, говориш ти мені? — знову запитала вона Павла і легенько зітхнула. Павло усміхнувся.

Та чи-ж можна, голубко моя, говорити тобі неправду — відказав він їй і легенько стиснув Нінину руку. Я завжди говорю тобі тільки щирі правду і з тобою крім неї не хочу нічого знати. Ех, Нінусю, якби ти тільки знала як тягне мене завжди до тебе. Всюди на роботі, на відпочинку і прогулянці стоїш ти перед моїми очима мов ангол небесний і якоюсь незнаною, невидимою мені своєю силою маниш мене до своїх легеньких зітхань, милих поглядів і веселих усмішок. Здається, що немає на світі сили, яка могла-б утримати мене від прагнень моїх безкінечних відвідувань тебе, моя люба Нінусю, щоб тільки дивитися на тебе і тішитися насолодою моїх палаючих до тебе чуттів. Я готовий летіти на край світу, моя рибонько, щоб тільки торкнутися до тебе вдень, чи то вночі подивитися у віконце коли ти спиш у своєму ліжку зтомлена своєю денною працею.

Чи-ж можливо по всьому цьому говорити тобі не-

правду чи обманювати тебе в якихсь інших цілях, і, дивлячися на твою до мене щирість, готувати тобі зраду? — з запалом проговорив Павло і змовк.

З жадобою прислухаючись до кожного слова Павла, Ніна знаходилася весь час в виразному напруженні, але коли він скінчив говорити до неї вона відчула, що серце її забилося в той час незнаною їй ще до цього радістю. Забувши про все, вона торкнулася до Павлової руки і міцно стиснула її своєю.

В цей час Маруся зі своїм кавалером підійшли до сільського парку і обернулися назад. Чуємо, чуємо ваші секрети — голосно обізвалася здалеку Маруся, зупинившись з Василем Рибалкою біля перших дерев.

От і добре що чуєте — гукнув їй Павло і незабаром підійшов з Ніною до своїх друзів. Ну, а ми не хочемо, щоб ви слухали наші — сміючися зацокотіла пустунка Маруся і, взявши Василя Рибалку під руку, зі сміхом пішла з ним по одній з паркових доріжок. Павло з Ніною пішли другим напрямком парку. Їм обом було так мило і радісно на душі, що їм здавалося ніби вони знаходилися тоді не на людській землі, а на Божому небі.

Було вже мабуть біля одинадцятої години ночі. Обійшовши навкруги сільський парк, наші друзі знову зустрілися і пішли в напрямку головної алеї плодових насаджень господарства. Але там їм знову довелося розійтися в різні боки. Маруся з Василем Рибалкою забажали йти вже додому, а Павло з Ніною, дійшовши до кам'яного перелазу, що знаходився недалеко від будинку, де жили Ніна й Маруся, вирішили ще якийсь час продовжувати милу їм розмову. Сідай, Нінусю, відпочинемо — промовив Павло до Ніни і сів на каміні. Кинувши йому якийсь жарт, Ніна сіла біля нього. Злотистий місяць, що піднявся вже досить високо, щедро освітлював кам'яну горожу і ніби усміхався своїм вічносяючим обличчям до двох щасливих закоханих. На вулиці не було вже видно жодної людини.

Десь далеко на краю села ледве чувся дівочий спів, що незабаром зовсім завмер в тиші ясної літньої ночі. Село Ожинівка ніби засинало вже солодким сном.

Подивися, Павлику, навкруги — яка прекрасна ця місячно-зоряна ніч — раптом промовила Ніна до Павла і ласкаво поглянула на нього. А ти ще прекрасніша цієї ночі — усміхаючись відповів їй Павло і легенько взявся пальцями своєї руки за кінчик її носа. Ніна ледве чутно вдарила його по руці. Ти завжди, Павлику, не даєш мені договорити своїми видумками — проговорила вона до Павла і знову почала: я хотіла була тобі далі сказати, що Бог щедріший за нас, людей, і посилає сьогодні нам зі своїх Божих висот може й незаслужену нами благодать.

Павло замислився. Не будемо, рибко, говорити про це сьогодні, — по короткій роздумі відповів він їй. Будемо краще користатися цією благодаттю і дякувати за неї Богу. За цими словами він підсунувся ще ближче до Ніни і положив свою руку на її плече. Ніна не перечила йому в цьому. Знаєш що, Нінусю! — продовжував далі Павло.

Мені хотілося-б, щоб від нині ми стали з тобою ближчими, ріднішими. Ти знаєш, що до мене частенько залицяються тепер чимало освічених і вродливих дівчат. Але повір мені, що всі вони є чужі моему серцю. Справжнім холодом віє воно на них, коли вони підлещуючо заглядають мені в очі і усміхаються до мене своєю ласкавою посмішкою.

Найщиріших з них я розглядаю тоді лише як своїх друзів, але ніяк не більше — промовив Павло і поглянув на Ніну. Ох, Павлику, не нагадуй мені про них — зітхнувши озвалася Ніна. Мені завжди здається, що я тобі не пара, і тому якесь занепокоєння день і ніч точить мою душу. Що ти, голубко? — з хвилюванням вигукнув Павло і приторнув її до себе. Ніколи не думай, зіронько моя, про це — знай, що я цього не думаю. Знай також, що в час розмови зо всіма, так-би мовити,

твоїми суперницями я бачу перед собою не їх, а тебе, моя радість і втіхо, — оцю маленьку моторну трудівницю з ласкавими небесними очима, щирим козачим серцем і глибокою душею. Слідом за цим, Павло обхопив її стан, міцно притиснув до себе і палко поцілував її в дівочі уста. Від такої несподіванки Ніна скрикнула і почала була пручатися, але враз, ніби роздумавшись, вона поглянула на Павла, обхопила його своїми руками і відповіла йому таким-же палким поцілунком.

По кількох тижнях після цього Павло з Ніною одружилися.

XV.

Зближалася зима 1932-33 р.р. За цей час господарство, в якому працював Павло, дещо розширилося за рахунок земель одноосібних селян, що на підставі советського закону про суцільну колективізацію селянства змушені були вступити тепер до Ожинівського колгоспу, який знаходився поруч державного плодово-овочевого господарства. Пізньої осені того року, з наказу районного земельного відділу, в с. Ожинівці були організовані короткотермінові курси колгоспних бригадирів-садоводів, на яких Павло, як агроном, крім своєї роботи в державному Ожинівському господарстві, змушений був ще викладати предмет садівництва.

По селах Донеччини, а також і всієї України починалися нечувані ще по своєму розмаху державні хлібозаготівлі. Один за другим мінялися уповноважені райпарткомів по цих заготівлях з метою якнайбільше «викачати» хліба в напівзголоднілих вже українських селян. Слідом за цим, по всіх закутках селянських будівель, починають нищпорити бригади советських активістів, вишукуючи там всіма засобами приховані поодинокими селянами - смільчаками свої убогі збере-

ження зерна чи то борошна, в надії врятувати себе цим від наступаючої вже в Україні голодної смерті. Всюди по Україні почали діяти спеціальні советські суди, без жалю караючи зголоднілих українських колгоспників за невиконання виразно непосильних для них плянів державних хлібозаготівель. Навіть в маленькій Ожинівці, де значна частина селян працювала на державних підприємствах, виїздна сесія такого суду засудила на п'ять років таборового ув'язнення колгоспника І. Дбайливого за те, що той приховав у своїй клуні біля двадцяти кілограмів зерна кукурудзи, яке знайшла у нього бригада советських активістів. З наближенням весни по дорогах Старобільщини почали сунутися на Донбас зголоднілі селяни - колгоспники, кидаючи свої рідні хати в надії влаштуватися десь на державну працю, щоб дістати там для себе хоч убогий продуктовий пайок, який мали в той час робітники копалень, заводів та державних господарств. В господарстві, де працював Павло агрономом, виразно не вистачало робочої сили, а тому директор цього господарства, Наливайко, охоче приймав на роботу всіх, хто до нього звертався з приводу цього, — часом навіть ніби недобачаючи невдало затертого якимсь сердегою місця на його документі, в якому, очевидно, він приховував своє соціальне походження чи то приналежність до якогось колгоспу, якого жоден колгоспник не мав права покидати без дозволу на те своєї адміністрації. Як вже було сказано вище, значна частина робітників Ожинівського господарства була поповнена за рахунок зголоднілих селян з Старобільщини. Багато з них були тоді в такому стані, що з ними треба було говорити не про роботу, а про тривалий відпочинок та добре відживлення. Деякі з них як, наприклад, Ганна Онищенко, Павло Юхненко, дід Скоров та інші мали такі запухлі від голоду обличчя, що у них ледве виднілися їхні очі, і вони схожі були скорше на китайців, як на українців.

У Павла Юхненка так потріскалися вже від опуху

ноги, що від самих його колін обмотані ганчір'ям литки постійно «красувалися» в той час мокрими плямами виступаючої його крові з водою.

І ці люди змушені були ще безмежно радіти тому, що їм, при людянім відношенні, в час їхньої праці, деяких керівників Ожинівського господарства, вдавалося якось проробити цілий день в саду чи городі і дістати за це, крім майже нічого не вартої тоді зарплатні, денно 350 грамів хліба та в обід і увечорі по тарілці ріденької картопляної юшки чи галушок, та по яких дві ложки якоїсь каші.

Але зовсім відмінним від цього було тоді постачання районної партійної верхівки, до якої входив також і директор Ожинівського господарства П. А. Наливайко. Для цієї советської знаті, в районному центрі був відкритий спеціальний зачинений розподільник «парттридцятки», в якому продавалися для неї, по так званій пляновій ціні, в необмеженій кількості, найрізноманітніші продукти з найкращими делікатесами і винами включно. Отож не дивно, що ця советська життява благодать для районних партійних керівників в час масового голоду в Україні, яка навіть в теоретичних працях ідеолога більшовизму В. І. Леніна намічається лише при здійсненні вже комунізму, штовхала їх до виразного егоїзму, падіння людської моралі та постійного пияцтва.

Навіть не злий і досить розсудний директор П. А. Наливайко без роздуму кинувся тоді в обійми советського звержегоїзму і незабаром, разом зі своїми партійними приятелями, показав працівникам Ожинівського господарства справжнє обличчя советсько - партійної антинародності.

XVI.

Голод в Україні, а особливо в Старобільщині збільшувався з кожним днем. На дорогах Донеччини

все частіше можна було бачити лежачі трупи старобільських селян, що не дійшовши до своєї кінечної цілі — придбання роботи з продуктовим пайком, лишалися спочивати там вічним сном десь на пагорку збоку дороги чи то під громадям породи якоїсь виробленої вже вугільної копальні. Майже те саме було і в інших областях України.

Вже в найближчі дні цієї весни з Полтави надійшла вістка про те, що батько Ніни — Пантилимон Григорович Борисенко, працюючи у той час столяром в приміському колгоспі, несподівано помер з голоду.

Матері у Ніни вже не було тоді — вона осталася сиротою без неї ще з дитячих років, а тому ця вістка з'являлася для Ніни великим несподіваним ударом.

Знаючи з листів Олени Панасовни, що вона ще до цього була вже опухла від недоїдання, Ніна негайно відїхала до Полтави і незабаром привезла звідти свою свекруху до с. Ожинівки. Приїзд Олени Панасовни до себе Павло зустрів з великою радістю і був безмежно вдячний своїй дружині за її шляхетний крок за який, пізніше, вона замалим не поплатилася своїм життям — діставши від цієї своєї подорожі хвороби сипного тифу.

Олена Панасовна знаходилася тоді в дуже тяжкому стані свого здоров'я. Її ноги були так сильно опухлі, що здавалися мов колоди, під очима висіли водяні капшуки, а очі її блискотіли якимсь незвичайним блиском який, іноді, доводилося вже бачити Павлові у відпочиваючих на дорогах старобільчан, що здебільшого незабаром віддавали Богові свою душу.

Зблизився вечір. Підкріпившись чим Бог послав всі полягали спати. Олена Панасовна, не бажаючи турбувати своєю присутністю Павла й Ніни, лягла відпочивати у кухні, двері якої, через коридор, виходили в напрямок помешкання директора П. А. Наливайка.

Будучи тоді дуже слабою, а до того ще й стомленою далекою дорогою вона незабаром заснула.

Але ось, через якийсь час, вона несподівано пробуджується і, серед ночі, виразно чує голосний спів, жіночий і чоловічий сміх і тупіт танцюючих. Знаючи, що в Україні шаліє нечуваний ще в її історії голод, що по дорогах валяються числені мертві від цього голоду, а по деяких обезлюднених вже населених пунктах повівають чорні прапори трауру, — Олена Панасовна спочатку подумала, що це є продовження її сну і намагалася пробудитися... Але незабаром переконавшись, що це є не сон, а справжня дійсність, вона почала уважно прислухатися до цього дивного весілля, яке сміло можна було тоді порівняти до весілля в час чуми. П'яні вигуки щораз збільшувалися. Могутній бас господаря — директора Наливайка правдиво глушив своєю силою слабеньку Олену Панасовну, але вона всеж вирішила не покидати кімнати свого відпочинку і чекати в ній що буде далі.

Через двері виразно чуються «скоромні» словечка деяких чоловіків на які жіноча стаття відповідає гучним веселим сміхом.

Спешіть житі, товарищі! — надриваючися кричить Анна Івановна і новий брязкіт бокалів знову розноситься по просторій вітальні директора.

Серед дзвінких і веселих голосів прочувається вже розмова поодиноких надмірно перепивших весільників, що вже ледве плутають своїми язяками. Але ось, якийсь з них, не бажаючи очевидно показати себе у цій гулянці відсталим перед своїми іншими колегами, набирається сили і хрипко заспівує:

Гей, наливайте повнії чари,

Щоб через вінця лилося...

Якась шалена жінка, перебиваючи цього сп'янілого вже заспівувача, заливаючися сміхом переходить відразу на іншу пісню і дійшовши до екстазу свого вдоволення цією пиятикою щосили пищать: «

Налей, налей товарищ полную чару...

Боже, Боже, що робиться на світі! — думала тоді

Олена Панасовна прислухаючися до цих диких оргій советсько - партійної знаті. Деж справедливість і правда людська про яку так голосно трублять советські можновладці на всіх перехрестях їхньої нової великої імперії, що тримається лише на приміненні їхньої грубої сили та повсякденній підтримці оцих співаючих і витанцьовуючих тут безшабашних советчиків!? — продовжувала далі думати вона і тяжко зітхала.

В цих тяжких думках вона довго ще перекидалася на своєму ліжку аж доки ніч - володарка не осилила її і вона знову ж заснула міцним і безтурботним сном.

XVII.

Минуло ще кілька днів. З наказу директора П. А. Наливайка Павлові треба було поїхати до одного з донецьких міст, щоб полагодити там деякі господарські справи.

Закінчивши ранковий наряд робіт і обійшовши головні дільниці праці, Павло виїхав в призначене йому відрядження.

Разом з ним поїхав також і комірник-експедитор Ожинівського господарства М. Г. Низовий, щоб одержати і привезти з міста для всіх робітників і службовців належний двохденний хлібний «пайок». Їхали вони полем на старенькій лінійці в яку було впряжено пару досить добрих, але худих коней. На дворі ледве моросив теплий весняний дощик.

Ех, Павло Борисович, не так колись було! Оці коні не їхали-б, а летіли-б по цій дорозі! — раптом озвався М. Г. Низовий до Павла підганяючи спітнілих вже коней.

Що там згадувати про минуле, давайте говорити краще про сучасне — ніби байдуже відповів Павло не довіряючи ще вповні у всьому своєму супутникові.

Та воно то так, та тільки як поглянеш навкруги себе

та згадаєш про минуле то просто аж язик чухається, щоб щось про те сказати — продовжував далі М. Г. Низовий наполегливо підганяючи коней. Павло змовчав. Коні рвонули вперед і побігли по накоченій дорозі, але незабаром зміцнівшийся дощик зіпсував дорогу і перешкоджав їм швидко рухатися далі.

Не треба занадто гнати коней, доїдемо якось і помаленьку — озвався Павло до М. Г. Низового поглядаючи на один з пагорків дороги, на який вони саме підіймалися. З другого боку цього пагорка до них зближалась чоловіча постать. Дожилися, товаришу агроном, — промовив підійшовший звернувшись до Павла. Павло запитуючо дивився йому в очі. Це був колишній червоний партизан, родом з Старобільщини, П. Гураль, що працював в с. Ожинівці на посаді завідувача горільчаної крамниці і повертався тепер з міста додому. Ясна річ, що в справах політики Павло аж ніяк не довіряв цій особі, а тому у відповідь на його слова лише запитав: про що ви хочете сказати мені, товаришу Гураль?

Подивіться Павло Борисович на сусідній пагорок, — там ви побачите про що я хочу вам сказати, — злісно відрізав П. Гураль і тяжко зітхнув. Ех, Павло Борисович, не за те ми колись воювали, щоб по цих дорогах лежали тепер наші земляки мертвими від голоду — продовжував далі він з сумом поглядаючи на Павла.

Павло уважно слухав його розмову. А там під містом, над суміжною дорогою, лежить ще один такий же сердега на якого може чекають зголоднілі жінка й діти — відходячи знову озвався старий червоний партизан і пішов далі в напрямку с. Ожинівки.

Павло з Низовим поїхали далі. З лівого боку дороги, на невисокому пагорку виднівся вже лежачий мрець. Доїхавши до цього пагорка Низовий зупинив коні і Павло з ним підійшли до мерця. Це був чоловік віком біля п'ятидесяти років, середнього зросту і гар-

ної вроди. Біля нього лежала порожня торбинка зверху якої знаходилася рука мерця. Його напівзакриті блакитні очі дивилися на небо, а розкидані худі руки ніби хапалися за землю. Обличчя і голову мерця ясно поливав теплий весняний дощик, а велику напівсиву бороду і чуб розвівав на всі боки донецький буйний вітер.

Подивившись на цього нещасного Павло з Низовим поїхали далі. Від цієї несподіванки їм обом було так неприємно і тяжко на душі, що вони вже більше не хотіли дивитися на другого мерця, про якого їм говорив П. Гураль, і поїхавши відразу напростець незабаром доїхали до міста.

Упоравшись там зо всіма своїми ділами і діставши належну кількість хліба вони знову вирушили додому. Було вже далеко за південь. Дощ давно вже перестав падати і на дворі ясно світило весняне сонце. Відпочивші коні, поспішаючи додому, весело бігли по похилій дорозі в напрямок розкиненої в долині Ожинівки.

Деся високо вгорі чувся іноді крик диких гусей, що поверталися з далекого вирію і, ніби радіючи з того, весело перегукувалися між собою.

На одному з вибалків Павло з Низовим зупинилися. За кілька кроків від них, біля невеликого дубка нерухомо сидів якийсь велечезний чоловік, років тридцяти п'яти, і якимись стальними, дивно блискучими очима дивився в далину. Біля нього лежала порожня торбина і невелика палиця. Павло з Низовим підійшли до нього. Чоловік продовжував нерухомо сидіти і кудись дивився.

Що з вами, чому ви тут? — ласкаво запитав його Павло і поглянув на Низового.

Без слів зрозумівши чого хоче Павло, Низовий кинувся до лінійки, відрізав пів хлібини і віддав її до рук нещасного. Побачивши в своїх руках хліб зголоднілий мандрівник ввесь затрусився і, притуливши його до

своїх уст, став їсти хліб з такою жадобою, що здавалося разом з хлібом він повідгризає собі й пальці.

Не затримуючись довго біля зголоднілого, Павло з Низовим поїхали далі.

А що як цей чоловік помре від нашого хліба? — раптом промовив Павло і з занепокоєнням поглянув на Низового.

Низовий здвигнув плечима.

Про це нам треба було раніше подумати, Павло Борисович, а тепер що буде те буде — відповів він і ще швидше погнав коней вперед. Незабаром вони доїхали до земель Ожинівського господарства і Павло, бажаючи ще оглянути хід найголовніших робіт, зіскочив з лінійки і швидко пішов до працюючих.

Низовий поїхав далі.

Робочий день доходив вже до свого кінця і всі працюючі, стомлені денною працею, з нетерпінням чекали вже його закінчення в надії підкріпити себе убогою вечерею, що видавалася їм щодня в їдальні господарства. Деякі з найбільш ослаблих робітниць і робітників вже не могли працювати і, або стояли зі своїм реманентом в руках, або просто сиділи біля працюючих. Павло, ніби не помічаючи цих нещасних, уважно оглядав всі роботи і час від часу давав свої розпорядження якомусь з бригадирів - фахівців керуючим відповідними роботами. Нарешті з подвір'я господарства виразно почувся сигнал закінчення праці і всі робітники кількাসотметровою стьожкою рушили додому. Павло йшов разом з ними.

За кілька десятків кроків зпереду нього шкутильгав своїми постійно скривавленими ногами Павло Юхненко, біля нього ледве сунувся Шуліка і дід Скоров, а біля самого Павла, хитаючися від слабости, поспішав середніх літ старобільчанин велетень — Вакуленко — колишній солдат лейб - гвардії царя Миколи II.

Ганни Онищенкової, Г. Савенкової та кількох майже таких же страшливо опухлих від голоду як і вони

старобільчан та полтавчан не було вже видно — вони йшли очевидно десь далеко зпереду, поспішаючи до заманчої вечері.

Зближаючи до садиби господарства стьожка робітників щораз ставала коротшою.

За кілька десятків кроків від головного будинку господарства, в якому жив директор П. А. Наливайко, з відкритих вікон його великої вітальні Павло виразно почув веселі окрики і безладний спів. Він відразу ж здогадався, що це була чергова гулянка в директора.

Кинувши свій зір на Павла Юхненка та його супутників, що підходили вже до самих вікон директорської вітальні, Павло відчув як болоче в той час зашмило його серце. Одначе, не дивлячися на це, він аж ніяк не показав йдучим біля нього робітникам свого невдоволення цими директорськими ділами і мовчки йшов далі.

Все зменшуюча стьожка робітників разом з Павлом підходила вже до директорських вікон. Якийсь гуляка, бажаючи мабуть всіх перекричати, щосили заспівував:

Вейся знамя комунізма

Над землею трудящих масс...

А, так ось, виходить, за яке «знамя» ви боролися, і маючи його тепер в своїх руках ігноруете ці трудящі маси, що йдуть ось сьогодні понад вашими вікнами скрижавлені, і слухають ще ці ваші невчасні веселощі! — з гнівом подумав Павло і пішов до своєї хати

Надійшовший незабаром сутінок вечора покрив своєю ковдрою цю директорську гулянку від дальнішого зазираання на неї зайвих очей.

XVIII.

Життєві події невмолимо рвалися вперед.

Загоїлися кровоточиві рани Павла Юхненка, відтухли від страшливого опуху Ганна Савенко, Ганна

Онищенко, брати Іван і Василь Савенки, Вакуленко, Шуліка, дід Скоров та інші і працювали вже тепер в Ожинівському господарстві повноцінними робітниками;

Олена Панасовна також вже давно прийшла до себе і знову відіхала до Полтави;

Олесь продовжував працювати в Києві і одночасно вчитися в Київській вечірній консерваторії в класі бандури;

Директор П. А. Наливайко був підвищений в посаді і переведений на іншу керівну роботу;

Павло продовжував працювати агрономом в Ожинівському господарстві і жив там разом з Ніною та їхнім першим сином Юрчиком, що нещодавно прийшов на світ.

Рахуючися з всезростаючими вимогами від агрономів, Павло вступив на заочний відділ Уманського Плодово - Овочевго інституту і, успішно засвоюючи агрономічну науку, весь час підвищував свою кваліфікацію.

Надіхав новий партійний директор. Це був високий, стрункий і вродливий чоловік, віком понад тридцять п'ять років, досить енергійний, але не маючий жодної фахової освіти.

Він був навіть заледве письменним, але, в зв'язку з тим, що колись у революцію партизанів — мав у партії певне довір'я і через те займав керівні советські посади.

Відрекомендувався він Тимофієм Павловичем Коханенком, якого просив усіх любити і жалувати...

До службовців віднісся він досить доброзичливо і запевняв їх у тому, що має намір працювати з ними, як він говорив, рука в руку...

Проте вже в найближчі дні він звільняє з посади завгоспа, комірника - експедитора та одного з двох бригадирів і замінює їх своїми людьми.

Це був, так-би сказати, утворений ним оплот його

контролю над всіма працюючими в підпорядкованому йому господарстві. Але не маючи жодного поняття в справах агрономії (за своїм фахом він був гірником), а також і в фінансових справах — він змушений був відразу-ж в дуже багато чому покладатися на Павла, як агронома, та бухгалтера Т. І. Пильного, як фахівця фінансових справ, щоб своєю недосвідченістю не принести шкоди ані господарству, ані своєму авторитетові.

На життя дивився новий директор по партизанськи і тому відкидав від себе усі норми людської моралі.

Брати все від життя за всяку ціну — ось був його девіз.

Будучи собою, якто говорять, мов кров з молоком і почуваючи себе всевладним директором, вже в найближчий час він майже щодня відїздив до міста і, балячися там з гарненькими жіночками, лишав без своєї опіки не тільки свою дружину з двома дітьми, але також і все Ожинівське господарство. Одначе він добре усвідомляв собі, що така життєва благодать для нього може протягтися значно довше якщо він матиме справжній нерозривний контакт по праці зі своїм агрономом та бухгалтером, які, в такому випадку, мусять не тільки за нього працювати, але, якщо то буде потрібним, то й покривати разом з ним всі його недоліки чи навіть і злочини.

Він знав також при цьому, що за советської влади в таких випадках майже завжди лишаються винними у всьому безпартійні фахівці, в той час як партійні директори, за дуже малими винятками, виходять завжди сухими з води...

Отже, не втрачаючи при цьому абсолютно нічого для себе, він намагався шукати з Павлом та бухгалтером господарства Т. І. Пильним (який, до речі, був також завзятим советчиком і децю пізніше своєю клясовою «бдітельностью» замалим не зробив Павла «врагом народа») цього контакту, і тому в своїх з ними

взаємовідношеннях був часом майже по «товарищескі»...

Він навіть часто не знаходив потрібним укривати від них свої директорські погляди і наміри ведіння господарських справ і тому іноді навіть викладав перед ними деякі свої партійні карти на директорський стіл...

Був похмурий листопадовий день. Холодний норд-ост пронизливо повівав з за невисокої гори і розносив по замерзлій вже землі перший падаючий сніг.

На полі, в саду та городі не було нікого видно і все нагадувало вже про зиму. Кожного року в цей час в Ожинівському господарстві провадилося часткове звільнення робітників на зимову пору, а тому і цієї осені настала вже ця пора.

Новий директор господарства Т. П. Коханенко захотів сам особисто переглянути списки робітників, щоб пізніше дати своє рішення у цій справі. Він сидів в своєму службовому кабінеті і уважно переглядав ці списки. Закінчивши цю свою працю він підвівся зі свого крісла і поглянув у вікно. Земля застелялася вже білою сніговою ковдрою. Ех, чорт побери, що я маю тепер робити з людьми, — подумав він у той час і знову поглянув на списки.

Пробігши по них ще раз своїми очима, він взяв один з списків і викреслив звідти ще кількох осіб.

Ну, тепер здається добре, на цьому вже можна буде поставити крапку — твердо вирішив він і від задоволення потер свої руки.

Слідом за цим він вийшов з за стола і, відчинивши двері, гукнув до себе з контори Павла та бухгалтера Т. Пильного.

Павло з Пильним зайшли до нього. Ознайомивши їх зі своїми намірами щодо скорочення певної кількості робітників, директор Т. П. Коханенко, для, так-

би сказати, відводу очей, подав Павлові та бухгалтерові Пильному свої списки для ознайомлення їх зі своїм рішенням.

Уважно переглянувши ці списки, Павло відразу помітив, що директор позакреслював прізвища багатьох давніх робітників і робітниць господарства в той час як залишив для праці в ньому малокомпетентних у роботах, але молоденьких і вродливих дівчат з якими крутили «любов» він — директор Т. П. Коханенко та його надійні «тілохранителі» — завгосп, бригадир та експедитор, що ще не встигли чи не хотіли забрати до себе своїх родин.

Ніби не знаючи про причину залишення цих молодих робітниць для зимової праці в господарстві, Павло відразу-ж дав пропозиції замінити їх більш потрібними і досвідченими робітницями та робітниками.

Ні, ні, нізащо! — з обуренням відповів Павлові директор Коханенко і взяв з його рук списки. Павло з бухгалтером переглянулися між собою, але не сказали при цьому ні слова.

Директор помітив це їхнє здивування чи обурення і відразу лагідно почав до них:

Знаєте що товариші?! Якщо я знайду з вами спільну мову і ви будете чесно працювати зі мною у цьому господарстві, я дам вам такі умови життя, яких ви ще не мали. Пам'ятайте, що директор, а також агроном, як заступник директора по виробничій частині, та бухгалтер, як заступник директора по фінансовій частині, при вмілій ведінні господарства мають повну можливість побудувати в господарстві своє особисте життя так, що вони можуть мати з нього для себе всього — що їм потрібне і скільки їм потрібно. Їм належить все, і ми будемо цим всім користуватися! Всі-ж останні люди, що працюють у цьому господарстві, це є не більше як лахміття, якого ми завжди зможемо знайти стільки, скільки ми його потребуватимемо — закінчив

директор Т. П. Коханенко і усміхаючися до Павла поклепав його по плечі своєю рукою.*

Від такого «роз'яснення» советського партійного директора у Павла поза шкірою пройшов мороз. В його розумінні такі погляди і висновки могла мати і робити лише людина в якої вже не лишилося не тільки жодного сумління, але й людської душі.

Крім цього Павло знав, що переважна більшість тих, кого советський партійний директор відносив до лахміття, у всіх відношеннях стоять вище на цілу голову від директора Т. П. Коханенка, і тому в очах Павла його директор став ще меншим і нікчемнішим.

Робіть як хочете зі списком, Тимофію Павловичу, я відмовляюся від своїх слов — промовив Павло до директора і тяжко зітхнув. В цей час хтось постукав у двері і розмова урвалася.

Зайшовши до них директорський кучер повідомив директора про його готовість до відїзду і Т. П. Коханенко вийшовши зо всіма присутніми зі свого службового кабінету, незабаром відїхав до міста.

XIX.

Зближалася наступна весна. Директор Т. П. Коханенко, як і раніше, продовжував безжурно розїжджати по своїм «мілим кошечкам», витрачаючи на них поважні суми підзвітних державних грошей. Але разом з цим, його партійне око завжди пильно приглядалося до кожного зокрема робітника та службовця і він, в співдії з бухгалтером С. І. Пильним, почав ще ретельніше вимітати з ввіреного йому господарства «охвістя класово - ворожого елементу»...

Перед самим початком весняних робіт був звіль-

*) Можливо, що деякі з читачів подумають, що приведені тут вислови директора Т. П. Коханенка є видумкою чи то перекрученням самого автора. На це я ще раз хочу сказати цим читачам — це є щира правда.

нений ним зі своєї посади технік - садовод В. П. Лисиця, а за ним замалим не пішов по тій-же дорозі і Павло Козаченко. Але саме в час, коли цей ретельний советський директор, контролюючи документи своїх робітників і службовців, проводив чистку працівників Ожигівського господарства, надійшов наказ вищого адміністративного проводу про об'єднання цього господарства з іншим державним господарством і, в зв'язку з цим, приніс собою ретельний контроль всієї господарської діяльності самого директора Коханенка.

Як і треба було сподіватися, ця «діяльність» безжурного партійного господаря була швидко викрита відповідним фінансовим контролем і, якби в покарання за неї, наш «кошечний директор» пішов у безславну відставку. Посаду директора об'єднаного державного господарства зайняв колишній чекіст Д. М. Катигроба. Це був чоловік високого зросту, міцної будови тіла та суворого характеру. Виразні риси його обличчя і великі карі очі віяли від себе якимсь незвичайним холодом і надавали його особі відбиток якоїсь прихованої загадковості. Всього лише один чи два роки тому він, будучи керівником районного відділу советської міліції на Полтавщині, застрілив в п'ятиці двох ні вчому невинних селян і за це був «покараний» на три роки так званого умовного ув'язнення з переводом його з колишньої посади на керівну господарську працю. Вже в найближчий час Павлові стало відомо, що в вузькому колі своєї нової п'ятики він залюбки вихвалявся, що в часи більшовицької революції він власноручно застрілив понад сімсот осіб з протибільшовицького табору, яких іноді стріляв біля п'ятидесяти осіб за одну ніч. Будучи вже добре на підпитку, він з усмішкою оповідав з жахом слухаючим його жінкам як в час такого розстрілу цілували йому ноги красуні жінки і дівчата благаючи його лишити їх в живих. Але й тоді рука його не здригалася і він іноді дострілював цих благаючих біля своїх ніг.

Отже можна собі уявити, що переживав тоді по-верхово замаскований від більшовиків Павло маючи постійно над собою такого «приємного» зверхника.

Але на Павлове щастя, новий директор постійно замешкував у другому господарстві і лише час від часу надїздив до Ожинівки для своїх розпоряджень та директорського контролю. Не дивлячися на те, що свій фах Павло знав достатньо добре і до своєї праці завжди відносився дуже сумлінно, працювати йому було надзвичайно тяжко, бо в господарстві, в якому він працював, на кожному кроці відчувався великий брак робочої та тяглової сили, нестача інструменту та матеріалів, а також постійна заборгованість по зарплаті, яка при низькому рівні заробітку просто таки паралізувала будьяке натхнення робітників до підвищення продуктивності своєї праці і вела Ожинівське господарство навіть до збитків, на які «хворала» тоді значна частина донецьких державних господарств.

Вже восени тогож року, з цих причин та надзвичайно завчасно надійшовших сильних приморозків, була пошкоджена частина засівів кормового буряка та незначна площа насаджень капусти і, як майже завжди водилося тоді в таких випадках, безпартійного агронома Павла Козаченка було притягнуто до судової відповідальності — в той час як партійного директора Д. Катигробу, від якого в першу чергу залежало постачання робітників для праці, залишено в цілковитому спокої.

Всі Павлови доводи про його невинність у цій справді не давали жодних результатів, а інспектор районової советської міліції Баранов відкрито пророкував вже для Павла п'ять років тюремного ув'язнення.

Та сталося не так як того хотіли директор Д. Катигроба та його прихвостень інспектор міліції Баранов. Павло швидко зорієнтувався в обстановці і при допомозі своїх добрих знайомих зумів повністю реалізувати пошкоджені морозом буряки, а те що залишилося не-

придатним для вжитку не перевищувало вартости його місячного заробітку. Приймаючи до уваги ще й те, що Павло мусів відїздити тоді на державні заліки до уманського плодово - овочевого інституту — районний прокурор Б-а зупинив ведіння цього діла і Павло з успіхом відїхав до Умані, де незабаром, по залікових сесіях, був відмічений спеціальним наказом по інституту як один з найкращих випускників - агрономів.

В цей саме час, ще до приїзду Павла з інституту, нове приєднане до Ожинівського господарство по річному звіті, як нерентабельне, було передане одному з найближчих до нього колгоспів, а люба Павлові Ожинівка знову стала самостійною... Оновилося у ній і її керівництво. На зміну колишньому директорові об'єднаного господарства Д. М. Катигробі, який був переведений на іншу керівну господарську працю, до Ожинівки надїхав новий партійний директор С. П. Веселовський. Був це чоловік приблизно сорока - річного віку, веселої і лагідної вдачі та досить щирого серця. За своїм колишнім фахом належав він до техніків-будівельників і тому не дивно, що в справах сільського господарства розбирався досить слабо. Можливо навіть що з цих причин, зразу-ж по приїзді Павла з інституту, з метою покладання на нього більшої відповідальности за ведення діла всього Ожинівського господарства, районне господарське керівництво підвищило Павла до рангу старшого агронома цього господарства в той час як у ньому і тоді працював всього лише один агроном... Павло Козаченко.

Вже в найближчий час своєї господарської співпраці з Павлом, будучи в веселому настрої, новий директор С. П. Веселовський, не скриваючи своїх думок, сміючись говорив Павлові таке:

Нам, партійцям, не обов'язково треба, щоб ми мали добрий багаж в своїй голові... Це ви, фахівці свого діла, мусити його мати, а з нас буде досить коли ми матимемо в кешені оцей червоненький партійний квиток,

який при нашому вмінні завжди може підштовхувати вперед вашу працю. При цих словах Веселовський легенько клепає рукою по своїй кешені і з усмішкою витягував кінчик свого червоненького партійного квитка.

На дверях його службового кабінету відразу-ж з'явилася чепурненька табличка з віддрукованим написом «Директор», а колишній конторський старий штамп з давнім написом «Завідувач» був замінений новим з відповідним до згаданої таблички написом.

Однак як не любив новий директор підкреслювати всім своє становище і титул — всеж, бачучи сумлінне ставлення Павла до своїх службових обов'язків, він давав Павлові можливість проявляти свою ініціативу в його господарській діяльності, і тому Павло міг повністю використовувати свої знання і досвід на користь все розростаючогося Ожинівського господарства в якому він жив, працював і щиро любив. Вже в перший рік такого господарювання Ожинівське господарство зуміло не тільки позбавитися своєї хронічної заборгованості по зарплаті, але також і залишити ще на своєму біжучому рахунку у банку поважну суму грошей, а дещо пізніше це господарство надсилало навіть свої експонати на всесоюзну сільсько - господарську виставку у Москві.

В той час як Павло, захопившись своєю господарською діяльністю та своїм родинним життям, ніби забував про свою щоденну небезпеку в справі можливо-го викриття його соціального походження, Олена Панаєвна, ніби передчуваючи її нову загрозу, старанно замітала останні сліди її можливих проявлень. Листування з Борисом Олександровичем, яке й до того часу провадилося дуже рідко, було цілком зупинене; Всі фото - картки, де Борис Олександрович і навіть Олесь та Павлик були вдягнені у військову козаку уніформу, були спалені або, в деяких випадках, «покарані на гор-

ло» — тобто вирізані були з них лише голови фотографованих.

Сама Олена Панасовна, що жила й тепер з Олександром Панасовною та своїми доньками в м. Полтаві, намагалася тримати себе серед людей якнайпростіше і носила завжди такий одяг, який-би аж ніяк не міг проявляти на ній її колишнього так званого панського смаку...

Олесь, як і раніше, продовжував жити і працювати в м. Києві, але за свої необережні концертні виступи був звільнений з київської вечірньої консерваторії з яриком так званого буржуазного націоналіста...

**

Зближався горезвісний 1937 рік. Так звана «найдемократичніша в світі» сталінська конституція, про яку так голосно трубили більшовики на цілий світ, проявилася, нарешті, всьому советському народові в усій своїй нікчемності і огиді. Замість гарантованої в цій конституції недоторканости особи та інших майстерно записаних у ній людських благ, по всіх советських республіках шалів нечуваний ще до цього більшовицький терор.

Не було там не тільки міста, але навіть і маленького села чи робітничого селища де-б всевладний Н. К. В. Д. не простягнув своїх скривавлених лап до здебільшого абсолютно ні вчому невинних людей, які пізніше за свої «злочини» піддавалися страшливим тортурам та нищенню в просторах підземеллях новітньої Че-Ка.

Один за другим безповоротно зникали зі своїх домів ці приречені на муки і смерть люди різних поглядів і фахів, залишаючи за собою правдивий розпач і сльози своїх матерів, жінок та дітей. Бачучи це страхіття майже біля себе, Павло розумів що тепер, як ніколи ще до цього, йому загрожує небезпека, і тому завжди готовим був до всього. Він добре усвідомлював

собі при цьому також, що при його розхитаному постійним переслідуванням здоровлі, такий арешт неминуче загрожував йому смертю, а тому всі свої слова і діла, ще з більшою як перед цим обережністю, ставив під свій ще ретельніший контроль. Це була для нього, ніби для потопуючого, єдина ще соломинка за яку він намагався хапатися напів вірючи в її чудодійний рятуюнок.

XXI.

Наступила осінь. Більшовицький терор продовжувався з всезростаючою силою і захопив вже з собою кількох співпрацівників з районного господарського управління — добре знаних Павлові як сумлінних і досвідчених фахівців. Слідом за ними безслідно зникли також два селянина з с. Ожинівки, які завжди були добрими працівниками і політикою ніколи не цікавилися. Вже в найближчому часі Павлові стало відомо, що один з арештованих фахівців районного управління був розстріляний у так званому м. Сталіно по вироку енкаведистської «тройки» (в дійсності без всякого офіційного суду) як... «враг народу»...

Почувши цю вістку, Павло зайшов до свого службового кабінету і, сівши біля столу, журно задумався. Робота йому аж ніяк не йшла на думку, хоч мав він її тоді більше як коли-небудь.

На столі пачками лежали у нього замовлення на різну продукцію господарства, карантинні сертифікати та інші папери, які необхідно було йому розглянути, але він ніби їх не бачив і замислившись дивився на підлогу. Раптом, несподівано для нього, до його слуху донісся різкий стук у двері. Зайдіть — неохоче промовив Павло і взявся за якісь папери. Двері відчинилися і до нього зайшов чоловік низького росту, віком приблизно понад п'ятдесят років.

А я вже думав, що тут нікого немає — привітав-

пися промовив увійшовший звертаючися до Павла. Та, знаєте, робота...

Сідайте, будьте ласкаві, — не підводячи очей зняковівши відповів йому Павло поглядаючи на папери. Увійшовший мовчки сів на стілець. В цей мент Павло підвів свою голову і, дивлячися просто на свого «гостя», з жахом побачив, що біля нього сидить добре знаний йому зінківський садовод С. Терещенко, у якого Павло, вісім-дев'ять років тому, працював садівником у зінківському товаристві «Садовод-Пасічник». Знав він також добре і його старшу доньку Марію, що при організації першої зінківської комуни «Іскра Леніна» пішла до неї добровольцем, а пізніше, на ґрунті невдалого роману з комунаром Гриндюком, застрілилася у ній. Що робити? — блискавкою промайнуло в Павловій голові. Удати що не знаю його — вирішив відразу Павло і, пильно дивлячися в очі С. Терещенку, промовив:

Я вас слухаю, товаришу!

С. Терещенко злегка кашлянув, дещо ближче підсунув до стола свій стілець і з якоюсь боязкістю почав викладати Павлові своє прохання. Павло легенько всміхнувся. По реакції очей і рухів свого «гостя» він відразу зрозумів, що С. Терещенко не впізнав його і йому відразу ж зробилося на душі так легко, легко...

Ви здається не тутешній, усміхаючись запитав Павло С. Терещенка, бо говорите щось не по нашому?..

Ні, ні я родом з полтавщини, з Зінкова — може були там чи чули про таке місто — тихо відповів С. Терещенко поглядаючи на Павла.

З Зінкова? Я щось чув про Зінків, але докладно не знаю в якій частині полтавщини знаходиться це місто — з виразною байдужістю відповів йому Павло перекладаючи на столі папери.

А може чули про Диканку? — продовжував далі розговорившись «гість», — там мій зять, до речі, працює секретарем райпарткому і я там вже не раз бував.

О, го-го! — подумав відразу Павло, — такого «птаха» треба добре оберігатися, і звернувшись до свого співрозмовника сказав:

Про Диканку чув, та ще й багато. Сам М. Гоголь написав про неї стільки, що й до смерті її не забудеш. Отож якщо й про діла вашого зятя доведеться ще когось писати — то Диканка мабуть стане вже тоді безсмертною... С. Терещенко злегка зареготався.

Так, так сказав він — мабуть що таки дійсно полтавщина варта того, щоб про неї писати, бо й мені старому здається вона найкращою...

Залиште, товаришу, зі своєю полтавщиною, — кожний кулик своє болото хвалить, — усміхаючися відповів своєму «гостеві» Павло і відразу-ж перейшов до ділової розмови.

За кілька хвилин пізніше, уклавши й підписавши відповідний договір на замовлення С. Терещенка, Павло залишив свій кабінет і вийшов разом зі своїм замовцем на подвір'я. Деся високо в небесній далині чувся крик відлітаючих у вирій диких гусей.

Щасливіші за нас — подумав Павло шукаючи очима так званих ключів відлітаючих птахів. Старенький С. Терещенко також підвів свою голову і, ніби відгадавши при цьому Павлову думку, голосно промовив: летять на краще життя...

Мабуть що так — відповів йому Павло і легенько зітхнув.

Слідом за цим наші земляки - зінківці рушили до вихідної брами. Ну, прощайте, товаришу агроном, не буду вас далі затримувати — звернувся С. Терещенко до Павла подаючи йому свою руку.

Всього найкращого! — щиро відповів йому Павло стиснувши в своїй долоні його коротенькі пальці.

Залишивши подвір'я Ожинівського господарства С. Терещенко став наближатися до рогу сусідньої вулиці села. Не відриваючи своїх очей від нього, Павло з любов'ю дивився йому в слід бажаючи поповнити

чим свою «суху» розмову зі своїм колишнім досить добрим знайомим, якого тепер, в силу диявольських обставин советської життєвої дійсности, мусив був оберегатися і цуратися ніби прокаженого.

Рої думок і згадок про рідне місто спліталися в змореній Павловій голові з суцільним боєм його змученої душі, якою супроводжував він тепер кожний крок відходячого від нього свого земляка, що ще так недавно також з любов'ю згадував про його рідний Зіньків.

С. Терещенко надійшов до рогу вулиці і раптом став. Слідом за цим він обернувся назад і, ніби бажаючи ще раз попрощатися з Павлом, подивився на браму з якої тількищо вийшов. Та Павла вже не було біля неї.

Він ішов вузькою доріжкою до недалекого саду, де працювали робітники. Два земляки розходилися тепер в протилежні боки і щораз далі віддалялися один від другого. Вгорі знову з'явилося кілька ключів перелітних птахів і своїми голосами ніби вітали наших зіньківців.

Летять до кращого життя — подумав Павло згадавши слова свого земляка С. Терещенка.

Ну, щож, щастя їм Боже, а за ними і нам — пронеслося слідом за цим у його голові і він, розгортаючи живу горожу кущів, впевнено зайшов до просторого саду.

XXII.

Але зовсім інакше було в той час біля Олеса. Зазнавши неприємностей у Київській вечірній консерваторії, він вирішив залишити свою постійну роботу у Києві і, організувавши невеликий ансамбль бандуристів, виїхав з ними на Урал. Повелося їм там усім досить добре. Небезпеки для советської влади в справі поширення «ідей українського буржуазного націона-

лізму» серед російського населення Уралу там не було, а тому місцева советська влада майже зовсім не чинила їм будьяких перешкод щодо їхнього турне в цій російській місцевості.

Від міста до міста, чи від селища до селища їздили всі вони безжурно там, маючи від цього не тільки матеріяльну користь, що давала їм можливість мати досить людське життя, але також і моральне задоволення. Одначе по якомусь часі всіх їх знов потягло на Україну. З радістю їхали вони знову до свого любого Києва в надії влаштувати там своє життя краще як було до цього.

Олесь, який завжди мріяв придбати для себе гарний чорний шевйотовий костюм, щоб інколи відвідувати у ньому київські театри, віз його з собою і, в своїх уявленнях, вже бачив себе у ньому, серед своїх друзів, у Київський опері.. Та ось і Київ.

Наші бандуристи розходяться по своїм домам, в яких кожного з них по своєму вітають — їхні рідні і друзі.

Всі вони й не зчулися як в новій обстановці минуло кілька днів сповнених їхньою радістю і втіхою. В один з таких днів, чи, вірніше, вечорів, Олесь повертався до свого дому. Зайшовши до своєї маленької кімнатки, яку він в силу своєї матеріяльної неспроможности в зимку ніколи не опалював, Олесь швидко роздігся і, лігши на ліжку, прикрив себе теплою ватяною ковдрою. Та не встиг він якслід зогрітися на своєму ліжку, як під його дверима почулася голосна брудна чоловіча лайка і страшливий стук у двері його кімнати. Олесь мовчав. Лайка, що перетворилася в суцільний крик і погрози, щораз збільшувалася, а двері тіпалися вже на завісах. Отворяй контрреволюціонер, виродок... Всьо равно не уйдьош уже от нас — раптом почулося з за дверей, на російській мові, і двері почали тріщати. Олесь відчинив двері. Кілька озброєних енкаведистів кинулися до нього і, швидко обшукавши

Олеся, з погрозами і лайкою погнали його до однієї з своїх катівень, що містилася недалеко від його місця замешкування. За кільканадцять хвилин Олесь був вже на першому страшливому допиті енкаведистських катів.

XXIII.

Може навіть у цей страшливий для Олеся день, Олена Панасовна дістала листа від нього в якому Олесь повідомляв її, що він знову повернувся до Києва і має намір у ньому працювати.

Користуючися нагодою, що її старша донька Наталочка мусила була незабаром їхати до Києва по своїм справам, Олена Панасовна, як мати, приготувала для Олеся маленький пакуночок - гостинчик і передала його Наталочкою. За кілька днів з цим пакуночком Наталочка була вже в столиці України.

На дворі був холодний зимовий ранок. Будучи одягнена в досить легеньке пальто, Наталочка швидко йшла вулицями Києва в напрямку місця замешкування Олеся. Дійшовши до знайомого їй будинку, вона впевнено побігла по сходах і, збігши до третього поверху, зупинилася біля вхідних дверей. Не довго роздумуючи вона натиснула на кнопку дзвоника, а за хвилину перед нею стояла вже якась незнайома їй жінка.

Пробачте, будьте ласкаві, я хочу зайти до товариша Козаченка — звернулася Наталочка до стоячої незнайомки.

До Козаченка? — здивовано відповіла їй незнайомка, на російській мові, і відразу ж зацокотіла: ідіте, ідіте скорее отсюда — он арестован органами Н.К.В.Д., і, закінчивши на цьому свою розмову, перед самим носом Наталочки грюкнула дверима. Наталочка стояла, мов остовпіла. Їй здавалося, що це не дійсність, а сон, який ось, ось мусить закінчитися. І цей «сон» дійсно

тривав не довго. Зібравшись з духом вона швидко побігла вниз по сходах і за хвилину була вже на вулиці. Ще якийсь час і вона вже була на київському вокзалі, а за кілька годин потяг віз її вже до Полтави. Несподівана вістка про арешт Олеся була для всієї родини Олени Панасовни дуже тяжкою. Всі знали що значить бути заарештованим в той час «органами Н.К. В.Д.», а тому повністю уявляли собі всі тортури застосовуючі цими «органами» до їхніх жертв.

Залишивши своїх доньок у Полтаві, Олена Панасовна вже через кілька днів була у Павла і, сповістивши йому про цю страшну новину та підготувавши його до можливості подібного нещастя, за кілька тижнів знову відїхала до своїх доньок. Одначе замість користи цим своїм візитом вона принесла Павлові ще більше клопотів. Незабаром по відїзді Олени Панасовни до Полтави, по с. Ожинівці пішла чутка про те, що до агронома Козаченка приїздила мати — очевидно по пада, бо в своїх манерах і розмовах з селянами аж ніяк не відзеркалювала свого «пролетарського» походження — про яке частенько говорив всюди агроном Козаченко. Слідом за цим, з цілком вірогідних джерел, Павло довідався про те, що в районному відділі Н.К. В.Д. на нього заведене якесь «дело» і в зв'язку з цим дуже збентежився, бо арешти такзваних «врагов народа» продовжувалися з непослаблюючою силою. Маючи до краю виснажену нервову систему, вже в найближчий час Павло втратив належний сон, а незабаром відчув сильні головні болі, які не покидали його ні вдень, ні вночі. Хвороба шлунка, яка іноді турбувала його й до цього, знову нагадала про себе і цим ще більше послаблювала його знесилене здоров'я. Жодні ліки, які приписували йому кращі лікарі, майже зовсім йому не допомагали і він часом заледве міг ходити. Але мабуть чи не найбільшим горем було для нього тоді те, що навіть зі своєю любовою дружиною Ніною, яка завжди проявляла до нього свою належну

ласку і турботи, він не міг поділитися тоді своєю печаллю, не міг сказати їй правду про себе і про свою загрозу, бо та можливість давно вже відобрала у нього страхітлива життєва советська дійсність, що в той час, як ніколи до цього, занесла над ним свій відточений скривавлений меч.

Але всеж і в той тяжкий для нього час Павло не розгубився. Тонким дипломатичним маневром в супроводі доброго могорича, при допомозі свого директора С. П. Веселовського, що через деяких людей міг добратися до Павлового «дела», Павло здобув тимчасову перемогу — його «дело» було знищене...

Проте це аж ніяк не могло цілком заспокоїти Павла, бо при його становищі і сумній советській дійсності одно знищене «дело» могло породити кілька таких «дел», а тому життя зобов'язувало його завжди бути на сторожі.

В зв'язку з тим, що болі його голови і далі продовжувалися з непослаблюючою силою, за порадою деяких лікарів Павло вирішив поїхати в м. Харків до відомого на всю Україну професора гіпнотизера-психолога М. Платонова.

Ще так недавно, заледве ходячий до того, добре знайомий Павлові лікар - терапевт В. І. З-ко, який по «візиті» в Н.К.В.Д. м. Сталіно дістав тяжку хворобу шлунка, вже від дванадцяти гіпнотичних сеансів цього професора цілком вилікувався від своєї недуги і протягом одного місяця поповнів аж на шістнадцять кілограмів, а тому Павло, їдучи у Харків на нове лікування, покладав великі надії на покращання свого здоров'я. Та ось і зустріч з професором. Низенький товстенький чоловічок з гострою сивою борідкою і великими карими очима, уважно вислухавши перед цим Павла про можливі причини його недуги, запрошує свого нового пацієнта лягати на канапу. В правій руці професора видніється маленький блискучий мідний молоточок, який він підіймає до гори і, звертаючися до Пав-

ла та дивлячися йому своїм пронизливим поглядом в перенісся, промовляє до нього:

Ви відчуваєте як приємна слабкість розливається по всьому вашому тілу; вії ваші все більш важчають і вам стає приємно, легко і гарно; почуття солодкого сну опановує вас все глибше і глибше — тихо говорить він далі і на мить зупиняється.

По цих словах професора Павло відчуває, що він ніби приковується до канапи і починає засипати. Професор М. Платонов говорить ще кілька слів стосуючихся до міцнішого засинання, але Павло вже їх майже не розбирає.

Всі справи про які ви мені говорили, продовжує далі професор, не заслуговують жодної уваги щодо вашого занепокоєння, бо вони аж ніяк не є кримінальними, а тому ви мусите назавжди викинути їх зі своєї голови. Напружуючи всю свою увагу до цих слів професора М. Платонова, Павло замалим не схопився з канапи. От дурень старий! — хотілося відразу сказати Павлові до професора на ці нікчемні його слова. Та хіба-ж ти не знаєш, чоловіче добрий, що за кримінальні злочини, як приміром вбивство, винуватців засуджують у Советському Союзі лише на п'ять років позбавлення волі, в той час як людей з бездоганною людською мораллю, яким причипляють ярлика «враг народу», катують в нелюдських муках в численних катівнях советського Н.К.В.Д. і стріляють їх так ніби скажених собак.

Цілковито втративши відразу все довір'я в можливість покращання свого здоров'я від таких гіпнотичних сеансів старенького професора, Павло вже далі абсолютно не прислухався до його слів і з нетерпінням чекав закінчення цього «гіпнотичного сеансу»...

З невимовно пригніченим настроєм повертався Павло в той вечір від професора М. Платонова йдучи на ночліг разом з одним з своїх знайомих. Проте, по якомусь часі свого роздуму, він всеж вирішив прийня-

ти повний курс цього «лікування», бо і всі інші ліки, які він вживав до цього часу, також не дуже більше помагали йому в лікуванні його тяжкої недуги. В усіх наступних гіпнотичних сеансах проф. М. Платонова, Павло намагався не прислухатися вже з такою увагою до таких «переконливих» доводів його нового лікаря і з новою надією шукав у цих сеансах чогось більш важливішого і радикальнішого.

Але на жаль і по чотирнадцятих сеансах, замість дванадцяти, які призначав проф. М. Платонов для інших хворих, Павло не відчув жодного покращання свого здоров'я і правдиво нізчим повернувся додому.

XXIV.

Незабаром наступила весна. Болі голови, які приводили часом Павла до правдивого розпачу, аж ніяк не покидали його, а тому він був змушений і далі шукати від них якогось рятунку. З великими труднощами, при допомозі знайомих йому лікарів та профспілкової організації, йому вдалося дістати так звану путівку на один з Одеських курортів і він, одного погожого весняного дня, залишаючи в с. Ожинівці свою Ніну з синком Юрчиком, виїхав до Одеси.

Ранкове весняне сонце щедро стелило своє блискуче проміння по просторому асфальтовому пероні, коли Павло сховався по сходах вагона потягу, зупинившись біля прекрасного Одеського вокзалу. Просторі вулиці і білі чисті будинки цього міста приємно вражали Павла, коли він проїздив там трамваєм їдучи до призначеного йому курорту. Думки його літали тоді десь далеко від його щоденних турбот, від його родини і навіть від його хвороби...

Йому хотілося тоді забути про все і жити чимсь кращим, як було йому до цього. Невже знову наступить час мого здоров'я і спокою? — запитував сам себе у

своїх думках Павло підїзджаючи до призначеного йому місця.

Та ось, нарешті, і славнозвісна Одеська лічниця.

Павло впевнено заходить в її ворота і незабаром знаходиться вже в одному з її численних покоїв разом з іншими трьома курортниками. Зразковий порядок, чистота, прикрасний курортний парк, комфортабельна лічниця фізичних методів лікування та дивугідно гарна для куротників їжа ще більш вражають Павла своєю розкішшю на яку він, будучи завжди переслідуваним «пролетарієм», аж ніяк не розраховував до цього мати її коли-небудь для себе.

В цьому справжньому життєвому блаженстві йому хотілося думати тоді, що все недобре і зле вже десь далеко, далеко від нього, що ніби сам Бог привів його сюди позбутися всього його тягару, і що незабаром і на своїй праці він знову буде жити спокійним і радісним життям на яке, теоретично, мають повне право усі чесні люди. Але вже в найближчому часі він знову переконався в тому, що це є зовсім не так. Густо розставлені по курортному парку і будинках радіо-голосники безперестанку трубили про «осінніе гньозда врагов народа», та про інші вишукані «делікатеси» новітньої советської Че-Ка.

Приглядаючися до людського складу курортників Павло зауважив, що в ньому здебільшого знаходяться визначні советські і партійні керівники, прокурори та їхні підручні, директори різних підприємств та учбових закладів, часом вчителі, інженери та визначні робітники — так звані стахановці шахт і заводів, але селян - колгоспників та радгоспників, з якими Павло зрісся в час своєї довголітньої праці в сільському господарстві, він там не зустрічав жодного, хоч може вони й були в якійсь кількості на цьому курорті.

Минуло кілька днів. Як вже зазначалося нами раніше, в кімнаті, в якій перебував Павло на курорті,

крім Павла знаходилося ще три особи. Один з них низенький руденький чоловічок, віком понад тридцять п'ять років, досить веселої і лагідної вдачі — директор херсонського технікуму. Другий — завідувач одного з Донецьких авто - гаражів, і третій, Бондар, директор неповної середньої школи з правобережної України. Тому що два перших курортники мало цікавили тоді Павла своїм життєвим поведінням — автор цих рядків хоче майже не зупиняти на них своєї уваги, а більше торкнутися третьої особи, Бондаря, ліжко якого стояло в той час поряд з Павловим ліжком.

Був це дещо молодший за всіх знаходяться в кімнаті чоловіків, середнього зросту, досить гарної вроди та нахабної і балакучої вдачі. Незадовго до своєї шкільної директорської посади був він головою сільради в якомусь із сел правобережної України і, згідно йогож власних оповідань, творив там дивугідні безчинства над селянами. Особливо подобалося Бондарю оповідати про його діла серед жіночої статі якою, з його слів, він тоді дуже захоплювався.

Ця тема, яка на курорті, як всюди, завжди має досить актуальне значення, дуже подобалася директорові херсонського технікуму, який з успіхом запроваджував її в життя на цьому курорті, а тому він іноді навіть просив Бондаря розказати йому щось про його успіхи на цьому фронті...

Була пообідня пора. Всі чотири курортники, в тому числі й Павло, відпочивали на своїх ліжках, використовуючи так званий мертвий час, що з'являвся для всіх курортників обов'язковим. Бондар потягувався на своїй ліжці і щось думав.

А знаєте що хлопці? — раптом з усмішкою звернувся він до присутніх. Я вам розкажу зараз про свою колишню пригоду на весіллі однієї нареченої.

Розкажи, розкажи Бондар, підвівшись на лікті проговорив директор херсонського технікуму і, чекаючи в цей час на згоду Бондаря, якимось зніяковіло по-

глянув на Павла. Соромитися нашого вченого агронома? — звернувся до нього Бондар. Нічого, — він таким-же миром мазаний як і ми. Не так, Козаченко! — продовжував далі він.

Так, так Бондар, та тільки залиш мене, будь ласка, в спокої, бо я ще хочу відпочивати — промовив до нього Павло і закрив очі.

Так званий мертвий час підходив вже мабуть до свого кінця. Бондар поглянув на свого ручного годинника і, злетка кашлянувши, промовив: Ну, я починаю. Слухайте...

Було це в ті часи, коли я був ще головою сільради. Як відповідальну особу советської влади на селі, при найрізноманітніших гулянках, мене часто запрошували селяни до себе в гості і я майже ніколи не впускав такої нагоди.

Коротше, коротше, ближче до діла — сміючися промовив до Бондаря директор херсонського технікуму сказавши при цьому якийсь вдалий дотеп.

Бондар образився. Та не перебивайте-ж, прошу вас, коли хочете слухати, а то я не буду далі говорити — з гнівом сказав він і змовк.

Ну, говори, говори Бондар, — звернувся Павло до Бондаря зацікавившись цією його розмовою. Усміхнувшись до Павла, Бондар почав далі:

Одного весняного вечора запросили мене на весілля. Здоровий і життєрадісний молодий, у якого в хаті проходило це весілля, сидів біля мене і щедро частував мене всим, що було у нього на столі. Здавалося що в той вечір він уділяв мені стільки уваги, що навіть його вродлива і привітлива молода, що сиділа біля нього, не мала її стільки для себе. Час від часу підходили до мене і його старенькі вже батько й мати, і, наливаючи мені різних напоїв, припрошували мене до всього, що мали вони в себе у той вечір. Весело розмовляючи з ними і споживаючи при цьому смачну їжу та напої, час від часу я поглядав на молоду Щаслива в той ве-

чир, молода була така гарна і весела, що від неї просто таки не хотілося відводити очей.

Її приємний голос, що розносився по просторій кімнаті з мелодією українських пісень, правдиво чарував мене своєю красою і мені хотілося слухати його без краю. Числені гості також весело співали, доповнюючи цим натхнення мого гарного настрою. Будучи вже дещо напідпитку, я не витримав і також пішов танцювати. Кілька разів я танцював також і з молоддю. Все веселилося. Раптом з усіх сторін почулося традиційне — гірко, гірко, гірко! По цих словах, згідно українського звичаю, молодий з молоддю мусять прилюдно поцілуватися. Разом з другими гостями я також чекав на цей поцілунок і просунувся аж до молоді пари.

Дещо засоромившіся молоді переглядаються між собою, наближаються один до другого і за якусь хвилину по хаті розноситься вже гучний поцілунок. Числені гості, весело вітаючи молодих, ще наполегливіше як до цього, знову кричать гірко, гірко... Гарненька молода, усміхаючися до присутніх, знову потрапляє в обійми свого милого і її малинові уста, ще міцніше як у перший раз, зливаються в новий принадний поцілунок.

Слідом за цим, вона підносить свою голову і її чарівний погляд пронизує мене наскрізь...

Я відчуваю, що поза шкурою у мене ніби проходить мороз...

Ні, ти від мене сьогодні не втечеш — вирішую я відразу.

Я знав що молода походить з розкуркулених селян, які мабуть давно вже загинули десь на засланні, і з побоювання передімною, як головою сільради, навряд чи зможе мені будь у чому відмовити...

З цим наміром я чекаю слушного моменту. Незабаром я бачу, що молода вискакує на двір. Я швидко просуюся до дверей і непомітно зникаю за ними у

темряві ночі. Тут-же в садочку, біля хати, я бачу силует, що наближається до порога. В ньому я впізнаю молоду і швидко загороджую їй дорогу. Хто це? — майже з криком промовляє вона відразу.

Це я, Бондар, голова вашої сільради. Що вам потрібно, — з занепокоєнням говорить вона мені і норовить проскочити до хати.

Я силою затримую її. Не розумієш чи що? — з притиском говорю я їй і обхоплюю при цьому своїми руками її гнучкий стан.

Всі присутні, а з ними й Павло, з напруженою увагою слухали це оповідання Бондаря, але коли він дійшов до цього його місця, то здавалося що всі вони, переглянувшись при цьому між собою, разом хотіли сказати тоді Бондарю — досить, досить екс-голово, нам вже доволі твого оповідання.

Та захопившись своїми спогадами і не помічаючи при цьому реакції почуттів слухаючих «колег» по курортній кімнаті Бондар, ще з більшим як перед цим захопленням, продовжував далі:

«Що ви, що ви, товаришу голово? Як я дивитимусь після цього в очі своєму чоловікові, одумайтесь, а то я зараз кричатиму! — в розпачі промовила вона до мене і почала плакати. Тсс... Зараз-же замовкни, бо буде з тобою те, що й з твоїми батьками — погрозово відповів я їй і ще міцніше притиснув її стан до себе. Вона здригаючися плакала. Від хвилювання її повні груди ходили ходором, а серце, здавалося, хотіло вискочити з них.

Не звертаючи жодної уваги на всі її дальніші благання, я там-же здійснив свій задум»...

Що? — аж скрикнув Павло на своєму ліжку почувши від Бондаря такий фінал його злочину. І ви після цього спокійно дивилися в очі молодому, що вас годував і поїв у своїй кімнаті з увагою і щирістю, якої, за вашими-ж словами, він не проявляв навіть у той ве-

чір до своєї нареченої чи, вірніше вже, дружини? — сказав Павло звертаючися до Бондаря.

А, дурниця, що там зробилося від цього молодому, який про це мабуть і не знав — відповів Павлові Бондар і по дурному зареготався. Павло мовчав. Йому було так шкода цієї дівчини, що він був готовий плакати у той час.

Всі, в тому числі й Бондар, також мовчали. Проте першим обізвався Павло, але не розмовою, а піснею. Йому хотілося тоді заглушити в своїй душі враження про діла дикого насильства і тваринної еротики Бондаря, і він своїм ніжним, ніби шовковим ліричним тенором, тихо почав:

Коло млина, коло броду
Два голуби пили воду...

Співаючи цю пісню, Павло вкладав у неї всю свою душу, всі свої чуття. Здавалося що з нею і цими голубами він знаходився тоді своїми думками десь високо, високо в далині безкраїх небес... В кімнаті панувала мертва тиша. Навіть напівдикий Бондар, почувши у виконанні Павла цю пісню, ніби завмер на своєму ліжку і час від часу глибоко зітхав. Раптом Павло переходить на високу ноту, злетка посилює свій голос і, не докінчивши повністю цієї пісні, блискуче закінчує один з її куплетів і замовкує.

За дверима, несподівано, чуються оплески. Слідом за цим до кімнати входить так звана на курорті «Мама» (жінка, що наводить порядок в курортних кімнатах) і, усміхаючися до присутніх, запитує на російській мові: хто із вас так хорошо пел? Знаходячися в кімнаті курортники вказали на Павла. «Мама» підходить до Павлового ліжка і, ще ласкавіше, усміхаючися до несподіваного співака, говорить Павлові:

«Больной, за дверями вас слушает одна высокопоставленная женщина; она убедительно просит вас окончить начатую вамі песню».

Павло усміхнувся. Гаразд, — промовив він. Ваше

прохання буде вдоволене — ідіть слухайте мій спів разом з цією жінкою.

«Мама» вийшла. Знаходячися в кімнаті курортники переглянулися між собою.

Ви маєте великі шанси, не впускайте їх — мастрено моргнувши Павлові промовив директор херсонського технікуму. Павло відповів йому якимсь дружнім жартом.

Слідом за цим він простягнувся на ліжку, положив свою руку на чоло і, здавалося, ще з більшим чуттям і ніжністю знову заспівав. Нові оплески за дверима покрили закінчення його пісні.

Ще, ще, ще чулося з за дверей в супроводі додаткових оплесків. Та Павло вже не звертав на все це уваги. Він лежав на своєму ліжку і, закривши очі, щось думав. Коли він прокинувся від цього свого напівсну то в кімнаті вже не було нікого. Він швидко підвівся, поглянув на годинника і, побачивши що вже час іти на підвечірок, вийшов з кімнати. За дверима також він нікого вже не побачив. Незабаром зблизився вечір, а за ним надійшов і наступний день.

По смачному сніданку Павло пішов на свої щоденні лікувальні електро - водні процедури і, дещо відпочивши по них, повертався до свого корпусу. Піднявшись вгору по ліфті він став наближатися по коридору до своєї кімнати. На лавці, що стояла біля самих дверей цієї кімнати, сиділа якась жінка, віком приблизно тридцяти років, і поглядала на наближаючогося Павла.

Коли Павло наблизився майже до неї, вона швидко встала з лавки і, загородивши собою Павлові дорогу, зупинила його.

Пробачте, будьте ласкаві, — лагідно звернулася вона до Павла. Мене дуже цікавить, хто вчора так гарно співав у вашій кімнаті? Це мабуть той наймолодший з вас з яким ви вчора надвечір так гаряче щось диску-

тували в парку, — продовжувала вона далі натякаючи цим Павлові на Бондаря.

Ні, товаришко, це співав я — тихо відповів їй Павло і, злегка зачервонівшись, дещо схилив свою голову.

Ви? — аж скрикнула вона відразу і, мимо своєї волі, торкнулася Павлової руки. А яж ніколи не могла цього подумати на вас; ви такий тихий, спокійний — з усмішкою сказала вона Павлові і поглянула йому в очі.

Я надзвичайно люблю спів і співаю всюди — в хаті, в полі, в саду, на вулиці і, як бачите тепер, навіть і на курорті — сміючися відповів їй Павло і непомітно зміряв її своїми очима від голови до ніг.

Це була досить висока худенька жінка напівхворобливого вигляду, зодягнена в гарну дещо брунатну крепдешинову сукню, яка їй дуже пасувала, і гарні кольорові модельні черевики. З вигляду здавалася вона дуже симпатичною, а її рухи вказували на добру вихованість.

Ох, товаришу, і не говоріть мені про це; я просто божеволію від гарного співу і музики; своїм співом ви наробили мені вчора такого, що я ще й сьогодні якслід не прийду до себе — в захопленні сказала вона Павлові і попросила його сісти біля неї на лавці. Павло сів. Приємна незнайомка незабаром відрекомендувалася, що вона з'являється дружиною директора - інженера всього Криворізького залізо - рудного басейну, і що приїхала сюди підлікувати своє, дещо похитнувшись за останній час, здоров'я. На запитання Павла вона відповіла, що звуть її Вірою Севастіановною «Х» (з деяких міркувань автор не подає її справжнього прізвища) і відразу попросила Павла назвати себе. Павло сказав їй своє ім'я. Вже по короткій розмові з нею Павло зрозумів, що він має до діла з порядною особою, а тому охоче продовжував далі свою розмову.

Ох, якби я хотіла поговорити з вами більше за спів, за музику — сказала вона. Я-б так хотіла колись

з вами поспівати, якщо ви не були проти цього — звернулася вона до Павла і легенько зітхнула.

Чому ні? В цьому я завжди радий бути до ваших послуг і зустрічатися з вами для цього хоч щодня — ласкаво відповів їй Павло весело сміючися.

Так!.. — зрадівши сказала Віра Севастіановна і відразу-ж підвелася з лавки. В такому разі ми зустрічаємося з вами сьогодні по підвечірку в курортному парку, бо зараз вже незадовго буде обід і нам треба розходитися.

Потиснувши один другому руки наші нові знайомі розійшлися по своїх кімнатах. Надвечір Павло сидів вже на одній з паркових лавок і з напів сутінку зелених дерев дивився на море.

Рясні морські хвилі, що виднілися з цієї лавки, весело гоїдалися під натиском легенького вітру і, в освітленні надвечірнього сонця, сипали навкруги себе жмути різноманітних кольорів.

Дивлячися на них, Павло перейшов до мрій... О, світе ясний, який ти тільки гарний, коли не думаєш про зворотний бік нашої життєвої людської медалі на якій тепер, як мабуть ніколи до цього, виразно відображені всі страхіння і муки людського життя в нашомулюбому краї.

Згадавши про Олеса, Ніну, Юрчика та свою турботливу матусю Павло тяжко зітхнув.

Добрий вечір, Павло Борисович! — раптом почув він біля себе. Що це ви так задумалися тут? — усміхаючися до Павла промовила підійшовша до нього з гітарою у своїй руці його нова знайома. Добрий вечір, добрий вечір Віра Севастіановна...

Та я, знаєте, трошки замріявся — схопившись з лавки виправдовувався перед нею Павло злегка зачарувонівшись. Сідайте, будьте ласкаві, — продовжував далі він до своєї знайомої, я буду дуже радий провести з вами час. Віра Севастіановна сіла на лавку.

В такому разі ближче до діла — промовила вона до Павла.

Бачите яку я подругу з собою принесла — сказала вона показуючи на гітару. Дуже добре, дуже добре ви зробили, Віра Севастіановна, вона буде нам зараз у великій пригоді — відповів їй Павло і приготувався до співу. Віра Севастіановна взяла кілька акордів на своїй гітарі і, набравшись духу, почала своїм досить приємним сопрано якусь українську пісню.

Павло швидко опанував собою і відразу-ж включився в спів.

Приємні голоси двох співаків - amatorів в супроводі гітари розносилися по курортному парку та круто спускаючомуся до моря спуску над яким сиділи наші співаки.

Деякі курортники почувши спів почали підходити до співаючих.

Браво, браво весело вигукували вони Павлові і Вірі Севастіановні, коли ті, по кількох піснях закінчили свій спів Серед надійшовших виявилось також кілька добрих співачок і один співак. Всі вони, в тому числі й Павло та Віра Севастіановна, трималися між собою так просто і дружньо, що здавалось це були давні друзі, які по довгих роках своєї розлуки зустрілися тепер у цьому парку над морем. Та надійшовший час вечері, яка вже майже кінчалася для курортників у курортній їдальні, змусив їх всіх покинути цей гарний куточок курортного парку і йти до їдальні підкріпляти свої сили.

Минуло кілька днів. За цей час Павло і Віра Севастіановна вже так здружилися між собою, що здавалось це були давні приятелі. Кожного дня, по своєму лікуванні, вони зустрічалися в курортному парку на дружню розмову чи спів і не зчувалися при цьому як

надходив вже час підвечірку чи то вечері. Проте це їхнє взаємовідношення ніколи і ніяк не переходило меж звичайної дружби і, як можна було думати й тоді, кожний з них не зазіхав на щось більше.

Але де-далі Павлові стало здаватися, що супроти своєї Ніни, яку він завжди щиро любив і шанував, він починає своєрідно грішити своєю поведінкою, а тому він вирішив, якимсь чином, послабити чи бодай затримати зміцнення тієї дружби, яка, йому здавалось, що далі посилювалася.

Надвечір одного погожого дня, коли Павло, як завжди, відпочивав на одній з лавок курортного парку, він почув недалеко від себе приємний спів кількох жіночих та чоловічих голосів. Не довго думаючи, Павло підвівся і пішов в напрямок співаючих. Йому так захотілося послухати більше цього співу, що він навіть забув про те, що за яких десять - п'ятнадцять хвилин до нього мала вже надійти Віра Севастіановна з якою він проводив певний час і вів приємну для нього розмову. За кілька хвилин він був вже в колі своїх нових знайомих, що складалося з кількох вчителів різних шкіл та одного інженера-плановика з м. Дніпропетровського, і разом з ними з насолодою співав українських пісень. В цей саме час надійшла до умовленого місця своєї зустрічі з Павлом Віра Севастіановна і, замість нього, почувла лише його виділюючийся голос, що розносився по курортному парку. Поглянувши навкруги, вона сіла на лавку. Павло відразу ж запримітив її, але удав, що її не бачить і далі продовжував співати.

Посидівши кілька хвилин на лавці, Віра Севастіановна непосидячи заворушилася на ній, потім підвелася з неї і, ще раз поглянувши навкруги себе, почала прогулюватися по парковій доріжці. Поглядаючи час від часу на неї, Павло відчував себе дуже недобре; йому навіть шкода було своєї доброї приятельки, але він твердо вирішив не йти тоді до неї і продовжував і да-

лі перебувати в колі своїх нових знайомих. Віра Севастіановна пройшлася ще кілька разів парковою доріжкою, в останнє глянула в бік співаючих і тихо сама пішла до свого корпусу. Павло журливо дивився їй у слід, а його сумління якимсь тнітучим докором ворушило йому його душу. Що торкається нових Павлових знайомих, то вони прийняли його з правдивим захопленням. Всі вони щиро були раді мати в своєму колі доброго співака, яким показав себе тоді Павло, і напероб'ї запрошували його щодня приходити надвечір на це місце для дружньої зустрічі та співу.

Особливо-ж велике зацікавлення проявила тоді до нього жінка інженер-плановик з Дніпропетровського, що назвала себе Катериною Васильовною. Була вона середнього зросту, віком понад двадцять п'ять років, досить гарна співачка та спритна жіночка.. Зовні виглядала вона не особливо привабливою, а її обличчя було хворобливо бліде. З першого-ж дня свого знайомства з Павлом, вона проявила до нього аж занадто багато своєї жіночої смілости, і це відразу не сподобалося Павлові. По закінченні співу вона, разом з іншою, значно старшою навіть і за Павла, жінкою, підхопили Павла під руки і зі сміхом потягли його до крутого спуску, де над самим морем, у раковині, мав демонструватися для курортників один з советських фільмів.

Вже вечоріло. Наші курортники спустилися до раковини і незабаром зайняли собі місця в обведеній легеньким парканом площинці. Почався кінофільм. На ясному небі показався повний блідолиций місяць та міріади злотистих зірок. Жмути небесного саява рясно спускалися на виграваючі морські хвилі і здавалося, що безкрає море, що далеко віднілося перед глядачами, вкрите місцями якоюсь рухливою чарівно-прекрасною ковдрою, що переливалася в цих морських просторах барвистим саявом мінливих кольорів. Катерина Васильовна сиділа поруч Павла і, майже не

звертаючи ніякої уваги на фільм, наполегливо вела з ним свою розмову. Павло неохоче відповідав їй на її запитання не бажаючи в час демонстрування фільму звертати на себе увагу інших глядачів. Хоч, правда, фільм був дійсно аж ніяк не цікавим, всеж Павло вирішив, по згаданім вже нами вище причинам, досидіти там до його кінця.

І охота вам, Павло Борисович, мучити себе цим фільмом — раптом промовила Катерина Васильовна до Павла. Подивіться навкруги, який прекрасний вечір; як гарно булоб сидіти тепер у двох десь у парку на лавці і в тиші цього вечора вести там іншу, приємнішу за цю розмову — усміхаючися до Павла продовжувала вона далі наполягаючи при цьому негайно залишити фільм.

Ні, ні цього не треба робити, Катерина Васильовна, тим більше що ви-ж сами замалим не силоміць привели мене сюди — сміючися відповів їй Павло і знову спрямував свій зір на екран.

Незабаром фільм добіг свого кінця. Числені курортники вузькою стрічкою весело підіймалися по крутому схилу до курортного парку.

Було вже біля одинадцятої години ночі. Павло йшов поряд Катерини Васильовни і вів з нею веселу розмову.

А знаєте що, Павло Борисович, посиливши голос раптом озвалася вона до Павла. Проведіть мене сьогодні, будьте ласкаві, до мого дому, бо я мешкаю в приватному помешканні, яке знаходиться всього лише в кількох десятках кроків від курорту. Не дивлячися на те, що до одинадцятої години, до якої дозволялося ходити курортникам за межами курорту, залишалося всього яких п'ятнадцять хвилин Павло не зумів відмовитися від цього прохання Катерини Васильовни і змушений був провести її до її місця замешкування.

Ви, я бачу, надмірно пунктуальний у всьому, Павло Борисович, підходячи до видніючогося вже будин-

ку промовила Катерина Васильовна. Нічого вам не сталося-б якщоб ви повернулися до свого помешкання і о дванадцятій годині ночі — пильно дивлячися на Павла подовжувала вона далі.

Павло відразу-ж зрозумів її намір і, не бажаючи затягувати з нею розмови, швидко проговорив:

Ні, ні цього ніяк не можна, Катерина Васильовна. Я можу мати за це неприємності від адміністрації курорту, а я-ж таки приїхав сюди лікуватися, а не блукати десь по ночам.

Зрозумівши, що Павло говорить їй серйозно і що її наміри навряд чи можуть увінчатися тепер успіхом, вона відразу ж змінила тему своєї розмови і промовила:

Ну, гаразд. Так дайте-ж мені принаймні слово, Павло Борисович, що завтра увечорі ми з вами знову зустрінемося в курортному парку бодай для співу — голосно сказала вона.

Думаю, що так, бо я таки мав і сьогодні приємність співаючи з вами — відповів їй Павло. Слідом за цим він потиснув її руку і, побажавши їй доброї ночі, швидко зник у напрямку видніючихся курортних будов.

Другого дня, не зважаючи на дану ним Катерині Васильовні напівобіцянку, Павло не пішов співати. Надвечір він сидів, як часто до цього, на одній з паркових лавок і дивився на море. Думки його літали в той час десь далеко від курорту і можна було помітити по ньому, що душу його тривожили якісь тяжкі думи. Посидівши там якийсь час, Павло підвівся з лавки і пішов доріжкою на більш відкрите місце парку. Незабаром на невеликій парковій площинці він побачив Віру Севастіановну, що сиділа на лавці читаючи якусь книжку.

А, Віра Севастіановна, добрий вечір, — промовив Павло підходячи до неї.

Побачивши Павла, вона залишила читати і якось неохоче привіталася до нього.

Павло, ніби не розуміючи причини такого до нього ставлення Віри Севастіановни, жартуючи сказав їй вдалий дотеп.

Віра Севастіановна легенько усміхнулась, а потім, відразу, якимось дивно, з під лоба, поглянувши на Павла раптом змінила, як то говорять, гнів на милість і промовила — сідайте відпочиньте трошки...

Павло сів. За кілька хвилин вони розмовляли вже між собою так, ніби до цього між ними у них не було жодних непорозумінь. Ох, Павло Борисович, я вже починаю турбуватися за свого чоловіка, щось немає від нього листів — стиха промовила Віра Севастіановна до Павла.

А хіба він також хворий? — здивовано запитав у неї Павло.

Та ні, він є цілком здоровий, але знаєте який тєпер непевний час — зітхнувши сказала вона. Павло дещо зам'явся.

Проте бачучи в її очах справжню щирість і бажаючи її хоч трошки заспокоїти він, поглянувши навкруги, промовив:

О, Віра Севастіановна, не треба думати найгіршого — може воно все буде гаразд, заспокійтеся! Вона мовчала. Користуючися цією нагодою Павло відразу змінив тему розмови, а незабаром надійшовший вечір розлучив їх до слідуючого дня.

Увесь дальніший час свого перебування на курорті, по своїх лікувальних процедурах та відпочинку по них, Павло здебільшого проводив з Вірою Севастіановною аж доки одного погожого дня, по закінченні свого лікувального курсу, вони обое сіли на потяг і їхали разом аж до станції П'ятихатки де, нарешті, залишаючи по собі якусь згадку, дружньо розсталися.

XXV.

Час минав. Павлова родина незабаром знову збільшилася ще на одного сина — маленького Павлика. Сам Павло хоч і почував себе тепер дещо краще як перед своїм курортним лікуванням, але болі голови і далі продовжували його мучити.

Ніна-ж, Юрчик і маленький Павлик почували себе прекрасно і, в міру своїх життєвих обставин, тішилися ожинівським привіллям сільського життя.

Арешти так званих «врагов народа» помітно зменшилися, але заарештовані поверталися додому дуже рідко.

Про Олеся нічого не було чути. Олена Панасовна зі своєю старшою сестрою Олександрою Панасовною та своїми доньками і далі продовжували жити в Полтаві і час від часу листувалися з Павлом. Одного літнього дня листоноша приніс Павлові кілька листів.

Побачивши відразу серед них листа від Олени Панасовни, Павло швидко відкрив його і почав читати. В ньому не було нічого втішаючого. Проте Павло ще раз проглянув його і, як завжди скороняючи на якийсь час мамини листи, вложив його знову до конверту. В цей саме час знадвору до нього ввійшла Ніна.

А, Павлику, от бачиш і лист від Олеся, сміючися проговорила вона до Павла взявши зі столу в свої руки листа.

Де, Нінусю, покажи — аж підскачівши на стільці скрикнув Павло і відразу ж вихопив цього листа з Ніниних рук.

Що з тобою Павлику, чого ти такий занепокоєний? — здивовано запитала його Ніна і пильно поглянула йому в очі.

Та, знаєш, Нінусю, якось відразу подумав, що з Олесем трапилося щось недоброго в дорозі на Урал... — вибігував перед своєю дружиною Павло розриваючи несподіваного листа від Олеся. Лист цей був

надзвичайно коротким і в ньому писалося лише таке: «Я знаходжуся вже вдома. Незабаром побачимося. Олесь».

Прочитавши цього листа, Павло передав його Ніні.

От бачиш, Павлику, не я тобі казала, що з Оле-сем все в порядку — лагідно проговорила Ніна до Павла і відразу-ж притулилася до нього.

Так, так моя розумниця, ти завжди говориш правду — ласкаво відповів Ніні Павло і, пригорнувши її до себе, поцілував її в чоло. Щасливі вже в той день Павло і Ніна з нетерпінням чекали на приїзд Олесь, який справді незабаром надіхав до них. Але вигляд його був дуже непотішачим.

З колишнього молодого, здорового і життєрадісного Олесь не залишилося і сліду. Худе, бліде обличчя, на якому, під правим оком, час від часу тіпався нерв, скорше було схоже на обличчя шестидесятирічного старця як на молодого ще чоловіка. Настрій його був такий пригнічений, що здавалося для нього було вже все немилим. Час від часу він глибоко кашляв хапаючися іноді рукою за правий бік.

Давши йому можливість добре відпочити, другого дня, над вечір, Павло пішов з ним на прогульку. З лівого боку доріжки, якою йшли Олесь з Павлом, зеленіла і квітла безліччю найрізноманітніших квітів круто спускаючися горка, а з правого, за яких півсотні кроків від них, поспішала нести свої води вузенька річечка над якою, на кучерявій вербі, весело посвистувала красуня іволга.

Як тільки гарно тут у тебе, Павлику, — зітхнувши сказав Олесь. Признатися тобі, що всього лише кілька днів тому я вже й не мислив бувати ще колинебудь у цих місцях. Слідом за цим він повернувся до Павла і злегка усміхнувшись проговорив: От тобі, Павлику і «судьба іграє человеком»... В цей мент, під освітлення

вечірнього сонця, Павло зауважив вгорі Олесивого чола, небачене ним до цього, увігнуте — місце.

Що це в тебе, Олесю? — з занепокоєнням запитав у нього Павло розглядаючи при цьому Олесиве чоло. Олесь тяжко зітхнув.

Це, Павлику, найблискучіше відзеркалення «найдемократичнішої в світі конституції» ділами її сталінських творців — з сумом сказав Олесь.

Невже тебе так страшно били Олесю в час твого ув'язнення? — правдиво жажнувшись від такої відповіді запитав у нього Павло.

Так, Павлику, і не тільки там, а всюди, де знаходили ці кати найболючіші місця. Вони розривали мені також внутрішні м'язи моїх грудей, де від болю здавалося мені, що у мене повилазять з моїх орбіт очі, саджали на стільці і, піднявши догори мої ноги, виривали їх з під мене, щоб я падав кінцем хребта на тверду підлогу; змушували мене нерухомо стояти часом до чотирьох діб на одному місці, а потім, за те, що у мене не спухали ноги, били ще мене в додаток як попало і чим попало. Ох, Павлику, та хіба можна все тобі переказати — промовив знову Олесь. Та й не запитуй ти краще у мене про це, бо мені тяжко навіть тепер і згадувати всі ті страхіття — з сумом закінчив він і змовк.

Павло з щирим жалем поглянув на свого брата. На блідому і зсохлому обличчі Олесь, під правим оком, ще частіше як передтим, тіпався хворий нерв.

Зрозумівши причину цього Олесивого розстройства, Павло підійшов до нього і, взявши його під руку, промовив: Ну, не треба, не треба Олесю, пробач мені за це — я не хотів зробити тобі болюче. Олесь знову тяжко зітхнув.

Ні, Павлику, я мабуть таки продовжу тобі своє оповідання — сказав він. Ти мусиш бодай знати прізвиська тих катів, що мене найбільше катували. Так запам'ятай-же їх — це слідчі Київського Н.К.В.Д. Мерзон і Ступаченко.

Це, Павлику, кати, яких мабуть не знав світ і в часи Нерона чи середньовіччя. Те, що вони робили з заарештованими не можна ані розказати, ані описати. Вони не тільки били, знуцалися чи мучили заарештованих, — ні, цього для них було замало. Вони насолоджувалися муками цих нещасних і в своїх садистських ексцесах, що перейшли вже у них у щоденну внутрішню потребу, часом, з їх-же слов, насолоджувалися муками конаючих в передсмертних агоніях в'язнів, що дістали ніби від них-же перед цим впорскування ампул стовбняка, якими ці кати не раз погрожували і мені.

Олесь зупинився. Нервові спазми раптово здушили йому горло і видно було по ньому, що він вже був не в змозі далі говорити. Слідом за цим він провів рукою по своєму блідому чолі і обтер на ньому виступивший холодний піт.

Олесю, досить! Я тебе благаю, досить оповідати мені про це сьогодні — з занепокоєнням вмовляв його Павло.

Ні, Павлику, не досить! Знай ще, що я уб'ю Меєрзона — рішуче сказав Олесь.

Павло здивовано поглянув на нього.

Не дивись так, Павлику, на мене; в цих моїх словах немає нічого дивного — промовив він до Павла. Цей маленький хижий диявол дуже часто йде серед ночі додому нашою вулицею зі своїх кривавих жнив. На одному з рогів якоїсь вулиці я зумію розторопити йому молотком голову мов череп'яний горщик. І знай, Павлику, що незабаром я здійсню цей свій задум. Запорукою буде тобі це моє слово, якими, ти знаєш, я не розкидаюся на вітер.

Олесю, не роби цього! — впевнено сказав йому Павло. Всіх Меєрзонів і Ступаченків сам молотком не переб'єш. На них треба всенароднього гніву, який, мусимо вірити, вже не за горами.

Зараз-же ти потребуєш спокою і відпочинку, які необхідні тепер для тебе як для голодного хліб. Заспо-

кійся-ж мій любий, до твоєї теми ми ще колись повернемося, а тепер ходім до саду — там ми з тобою хоч трішки відпочинемо.

Слідом за цим, Павло знову взяв Олесь під руку і вони разом з ним ввійшли в плодовий сад.

**

Минуло кілька днів. Знаходячися під щоденною турботливою опікою Павла та Ніни, Олесь добре відпочив і сили його помітно почали зміцнитися, а настрій кращати. Він навіть часом пробував вже і жартувати серед своїх знайомих і ці жарти були у нього, як і колись, досить вдалимими. Павлові також пішло непогано. Вже в найближчі дні по приїзді до нього Олесь, Павло відчув помітне зменшення болів своєї голови, а незабаром ці болі у нього зовсім зникли і він без міри тішився з того.

Життя цілої родини Козаченків знову потекло своїм колишнім руслом.

Олесь знову відїхав до Києва, якого він нізащо не хотів покинути, і влаштувався там на працю, що в якійсь мірі відповідала його фахові.

Маленькі Юрчик та Павлик помітно підростали і тішили собою своїх турботливих батьків. Старший з них Юрчик, якому вже було тоді понад шість років, відзначався, як колись і Павло, дуже жвавою вдачею і завжди верховодив серед своїх товаришів. Був він досить працелюбним і в часи свого дозвілля часто щось майстрував.

Маленький-же Павлик, навпаки, був дуже лагідним і на диво терпеливим хлопчиком. Часами він не скривившись витримував інколи заслужені ним такі гарячі мамини долоневі «припарки», що старший його брат Юрчик заливався-б від них сльозами. В відзнаку від Юрчика, який завжди любив побігати на подвір'ї, Павлик частенько залишався в хаті і, знаходячися там

зі старшими, уважно прислухався до їх тих розмов. Його дитячі зауваження часом бували такими влучними, що здивовані ними Павло і Ніна лише перетядалися між собою, радіючи при цьому в своїй душі вдачею свого маленького синочка. В своїх взаємовідносинах з Юрчиком Павлик був завжди дуже дружнім і поступливим, і за це Юрчик його щиро любив і, де треба було, боронив його як тільки міг.

Щож торкається самого Павла, то, не дивлячися на те, що він досить палко любив своїх обох синків, за своєю клопіткою щоденною працею він недостатньо вділяв уваги їхньому вихованню і вони, здебільшого, росли і виховувалися під опікою своєї матері — Ніни чи то часом підїзджаючої до них їхньої бабусі — Олени Панасовни.

XXVI.

Вибухнула друга світова війна. Советські армії під натиском добре озброєних і організованих німецьких військ в безладді відступали на схід. Не дивлячися на всі протизаходи червоно - кремлівського диктатора і його уряду, ворог і далі блискавично просувався вперед майже на всіх фронтах і доходив вже до червоної столиці Москви.

На Україні всі головні дороги правдиво були запружені відступаючими військами, обозами, а часом і втікачами, і здавалося тоді, що цим відступаючим валкам не буде кінця...

Обабіч дороги гуркотіли «неслухняні» стоячі трактори, сунулися величезні отари змореної худоби, плелися за нею її сварливі погоничі...

То тут, то там чулися часом страшливі вибухи, що потрясали собою землю. Це, втікаючи на схід, більшовики зривали числені копальні та заводи Донбасу, щоб не віддати їх до рук наступаючому на їхні п'яти ворогові, що мов жахлива примара всюди простягав

вже свої страшливі обійми до втікаючих з України червоних полчищ. В цей саме час Павло, з причини нового тяжкого захворювання його шлунка, був цілком звільнений від будьяких військових зобов'язань і продовжував працювати за своїм фахом в Ожинівському господарстві Олена Панасовна разом зі своєю старшою сестрою та всіма своїми доньками також порівнююче спокійно проживали тоді в Полтаві. Але Олеся, нарешті, настигла фатальна розв'язка його жорстокої долі.

Вже на другий день війни він знову був заарештований службою безпеки Київського Н.К.В.Д. і безслідно зник у вирі оновленого у війну енкаведистського пекла.

То тут, то там знову почалися поодинокі арешти. Але не зважаючи ні нащо, німецькі війська і далі нестримно просуvalися вперед і пізньої осені підійшли недалеко до с. Ожинівки. Та, несподівано для всіх, в кількох кілометрах від цього села фронт зупинився і нещасливі мешканці чималої надднієцької смуги, разом з Павлом та всією його родиною, змушені були ще протягом більш як півроку переживати всі незгоди і страхіття більшовицько - німецького фронту.

Та ось, нарешті, і цьому кінець... Советські армії знову відходять на схід...

Щоб не наражати себе на небезпеку з боку особих советських військових відділів Павло, разом з двома робітниками Ожинівського господарства, що також з причини хвороби були звільнені від військових зобов'язань, вирішили перебути перехід фронту в одному з недалеких маленьких селищ, що знаходилося всього в кількох кілометрах від с. Ожинівки. Літнє липнєве сонце піднялося вже досить високо, коли вони покидали с. Ожинівку.

Ще тільки сьогодні ранком торохкотіли там по дорогах відступаючі советські обози, польові пересувні шпиталі та невеликі походні кухні. Тепер-же тут зов-

сім порожньо. З заду них, зі скелястої гори, що з півночі ніби захищала Ожинівське господарство, рухливими ланцюгами спускаються на доріжку невеликі відділи советських вояків і йдуть в напрямок села. Де-не-де під самим шпилем цієї гори видніються поодинокі советські стрільці, очевидно розвідники, і час від часу ворухаються там серед освітленого сонцем гірського каміння. Павло зі своїми супутниками йшли далі донецьким степом і незабаром наблизилися до руїн однієї з вугільних копалень висадженої в повітря відступаючими ще восени минулого року більшовиками. Навкруги панувала мертва тиша.

Наші мандрівники, дійшовши до невеликого робітничого селища, зійшли на пагорок і раптом побачили молодого советського лейтенанта - прикордонника, що наближався до них.

Стоїть, документи! — суворо проговорив лейтенант, на російській мові, до йдучого зпереду Павла.

Павло подав йому свідоцтво про його звільнення від військових зобов'язань.

Следуючий — буркнув лейтенант повертаючи при цьому Павлові його так званий білий білет. Стоячий біля Павла один з його супутників почав витягати з кишені свої папери. Але не встиг він ще подати їх лейтенантові, як над їхніми головами з страшливим шумом пронісся гарматний набій і за яких сто кроків від них з якимсь дивним тріском розірвався під горою вугільної породи. Всі присутні, в тому числі і советський лейтенант, попадали на землю і хто куди почали повзти вниз до городів мешканців цього селища. Слідом за цим почулося ще кілька гарматних вибухів і все змовкло. Коли Павло оглянувся назад то побачив, що советського лейтенанта - прикордонника не було вже біля них і сліду. Біля одної з халуп, до якої сповзлися наші мандрівники, стояла якась літня жінка і правдиво трусила від страху. Павло запитав у неї дозволу про тимчасове сховище. Незнайомка, що, як виявилось

пізніше, жила там цілком самотньо, підійшла до низенької загорожі і, поглянувши навкруги, промовила: ідіть скорше до погребів, там вам буде безпечніше. Павло зі своїми товаришами зайшли до запропонованого їм господинею сховища. Та не встигли вони ще як слід розміститися в ньому, як ще з більшою як перед тим силою розпочалася нова артелерійська дуель. Перелякана господиня, не знаходячи собі місця, також кинулася до погребів і, разом з нашими мандрівниками, змушена була перебувати там аж до темної ночі, доки ніч-матінка не заспокоїла, нарешті, схопившихся до страшної зброї непримиримих дуелянтів.

XXVII.

Минуло майже три доби.

Селище, в якому тимчасово перебував тоді Павло зі своїми товаришами по мандрівці, зайняли вже німці.

Наші мандрівники, що за день перед тим у щільну дверей бачили на городі лише одного німця, що в своїх руках ніс на зготові автомат, вирішили ранком третього дня повертатися додому. Тепло попрощавшись з доброю господинею, якій, пізніше, Павло належно віддячив, вони, з клунками за плечима, вирушили в свою, ще не зовсім безпечну для них, подорож.

Вийшовши з за горба, вони відразу побачили, майже біля себе, стоячий над дорогою німецький танк на якому сиділи три озброєні солдати. Що робити? — блискавкою промайнула думка у всіх трьох наших мандрівників.

Але робити було вже нічого... Треба було йти всім вперед до танка, бо будь-яке інше рішення було-б для них ще більш небезпечнішим. Порівнявшись з танком вони привіталися до німецьких вояків. Німці відповіли їм своїм привітанням.

От бачте, Павло Борисович, не такий страшний чорт, як його малюють — відійшовши кілька десятків кроків від танка усміхаючися промовив йдучий поряд Павла коваль Михайло Куля.

Та це то так, Куля, але коли ми з вами надходили до цього, як ви говорите, не страшного вже тепер для вас чорта — то я зауважив, що на вас, як то люди кажуть, не було лиця. Таким ви героєм тоді виглядали, — сміючися сказав Павло.

Та, знаєте, у страху очі великі — виправдувався коваль Михайло Куля, підкидаючи на спині свою торбу. В цей мент вони зауважили на дорозі розкиданий так званий срібний папір, а біля нього уривки з пачок німецьких сигарет та шоколяду.

От вам і капіталістична неволя — раптом озвався другий супутник Павла Іван Швець. З певністю можна сказати, продовжував він далі, що багато з наших червоноармійців навіть і не бачили ще ніколи в своєму житті шоколяду чи таких сигарет, а тут, бачте, навіть в буденний день солдати вживають такі речі... Всі зареготалися.

А що ви думаєте!? — озвався Павло. Коли взяти наші села — то це є цілком можливим, бо від часу колективізації я й сам ніколи не зустрічав шоколяду у сільських крамницях.

Так в цій розмові наші поворотці наблизилися до с. Ожинівки в якій метушилося ще чимало німців. Щоб не наражати себе на зайву небезпеку збоку військової німецької влади і розвідати про дійсне становище в селі, всі наші поворотці зайшли спочатку до хати свого товариша по мандрівці Івана Шевця, що стояла першою з краю села.

Незабаром до них вбігла Ніна. Павлику, Павлику — скрикнула вона і кинулася Павлові на шию. Павло пригорнув Ніну до себе і поцілував її в голову. Але не встиг ще він промовити до неї навіть і слова як побачив що Ніна зсовується з його колін і цілком втрачає

свою притомність. Переляканий Павло разом з присутніми в хаті людьми швидко виніс Ніну на подвір'я і, розкривши їй груди, почав прискати на неї водою.

Та все це не приводило Ніну до пам'яті. Вона лежала нерухома на помості і здавалося спала. В цей саме час надбігла до неї, покликана вже, знайома сільська фельдшериця і негайнож зробила їй потрібний заштрик. За кілька хвилин Ніна була вже на ногах. Побачивши Павла, вона знову притулилася до нього і зтиха промовила: Ну, ходім, Павлику, вже додому. У відповідь на ці слова своєї дружини, Павло співчутливо і ласкаво поглянув на Ніну і, попросившись з присутніми, радо пішов з нею вулицею села до милого йому господарства в якому він жив і працював вже близько дванадцяти років.

За кілька хвилин вони були вже вдома. А знаєш що Павлику? — зітхнувши озвалася Ніна до Павла. Прокляті німчури забрали у нас нове ватяне одіяло, семеро курей; вирили з городу майже половину нашої картоплі і, навіть, взяли мою розшиту блюзку, яку я так довго власноручно вишивала — замалим не плачучи продовжувала вона говорити Павлові.

І тільки, Нінусю? — усміхаючися до неї промовив Павло.

А хіба тобі цього мало? — здивовано запитала Ніна Павла з незадоволенням дивлячися йому в очі. Павло тяжко зітхнув. Так, мало, голубко моя! — впевнено сказав він. Хай беруть все, що ми маємо і можемо мати в часі війни; хай залишають нас лише в тому, в чому ми стоїмо зараз з тобою, але хай тільки звільнять нас, нарешті, від неволі в якій ось уже довгі роки я не тільки ніколи не мав справжньої життєвої радості чи щастя, але, навіть, дуже часто не радий був і своїйому життю — голосно сказав Павло і змовк.

Не сподіваючися такої відповіді від свого чоловіка, Ніна мов остовпіла від цих його слів і, ще більше здивовано як перед тим, дивилася на Павла.

Нарешті, зібравшись з духом, вона промовила: Павлику, я тебе не розумію...

Не розумієш, Нінусю? це не дивно — лагідно сказав їй Павло. Для того, щоб все це повністю ти могла зрозуміти треба, щоб з вини більшовиків ти з дитинства роками голодувала, терпіла від них нечувану кривду, знущання і постійні переслідування; щоб ти була гнана ними зі школи, з будьякої державної праці чи, навіть, і з тамчасового заробітку на своє злиденне існування;

Треба, нарешті, щоб більшовицька смерть переслідувала тебе всюди вдень і вночі, і, граючися з тобою немов кіт з мишою, відкинула тебе тимчасово від себе, щоб повтішатися ще здалеку твоїми новими муками перед твоїми останніми передсмертними подихами — з запалом вигукнув Павло до Ніни і продовжував далі: Тобіж, Нінусю, — в дійсності дружині замалим не директора советського державного господарства, що користувалася певним моральним задоволенням і яб, сказав, задовільним матеріяльним забезпеченням, не могли бути видимі мої приховані від тебе глибокі болючі життєві рани, які тільки тепер я можу відкрити перед тобою, щоб ти, нарешті, поглянула на них.

Напружуючи всю свою увагу, Ніна дослухалася до кожного Павлового слова, але коли він закінчив говорити їй про свою тугу вона не задумуючися сказала: А знай, Павлику, що я тебе тепер розумію.

І пам'ятай, що коли-б я була тоді на твоєму місці, то інакше як ти і я-б не думала. Так, Нінусю? — зрадивши запитав у неї Павло. Так, і тільки так — відповіла йому Ніна. В цей час з надвору до хати вбігли Юрчик і маленький Павлик, і батьківська розмова відразу перенеслася до них. Надійшовший незабаром вечір, а за ним і ніч-мати заспокоїли, нарешті, собою і батьків і дітей, і вони вперше заснули всі разом почувавши себе щасливими і вільними...

XXVII.

Незабаром і на надднієцьких українських землях була утворена німцями нова місцева українська влада.

Згідно розпорядження цієї влади, Павло відразу-ж був призначений на посаду директора і старшого агронома тогож таки Ожинівського господарства і з захопленням приступив до своєї оновленої праці. Майже всі колишні службовці, а також і робітники цього господарства працювали в ньому на своїх старих колишніх місцях. Як і раніше, Павло користувався серед них належним авторитетом, а тому організація праці в господарстві і в той тяжкий час була налагоджена ним аж ніяк не гірше, як і перед тим. Одначе, не зважаючи на свою сумлінну працю на своїй новій посаді, бачучи тяжку кривду німецької окупаційної влади до всього українського населення, Павло швидко розчарувався в ділах і намірах німецьких «визволителів» і пильно став приглядатися до їхніх дальніших діл. Вже в найближчий час, спираючися на слабкий стан свого здоров'я, він категорично відкинув пропозицію районного керівництва наполегливо пропонувавшого йому зайняти посаду другого замісника голови районної управи. Дещо пізніше він відмовився також і від посади окружного агронома - інтенсивника не бажаючи бути безпосереднім інструментом в руках зарвавшоїся верхівки німецьких недалеких політиканів.

Та все це аж ніяк не означало будьякої його пасивности в його прагненнях до боротьби за волю. З властивим йому запалом, він всюди намагався роз'яснювати людям належно розличати добро від зла і наполегливо сіяв в їхні душі чуття любови до рідного краю та зневагу чи зненависть до всіх його ворогів. Вже в найближчий час приходу німців на надднієцькі українські землі, він інколи діставав, від мандруючих аж на Кубань українців з західних земель України,

примірники часопису «За Самостійну Україну», що друкувався тоді десь на східних українських землях, та різну історичну і, навіть, художню українську націоналістичну літературу і в вузькому колі з насолодою все це перечитував. Правда, часом він досить критично ставився до поглядів деяких авторів цих творів, що вели свою думку до «семимильних стрибків японської пантери», і в таких випадках був значно схилнішим захищати «драгоманівські хмариночки», як ті дуже ризиковні і малоперспективні, на його думку, стрибки ледве знаного нам хижого звіра...

Віра в перемогу правди над кривдою і добра над злом сяяли йому провідною зорею навіть і тоді, коли по піврічній німецькій окупації надднієцьких українських земель він знову почув далекі гарматні постріли повертаючогося назад більшовицького фронту. Однак, щодо вибору собі дальнішого життєвого шляху, у нього не було і в той час жодних сумнівів. Назад, тільки назад на Захід хоч і в смутне невідоме — ось був його єдиний вибір у ті пам'ятні йому дні.

З цим остаточним рішенням він і зайшов до своєї хати після того, коли на подвір'ї Ожинівського господарства він почув перший далекий гарматний постріл знову наближаючихся до с. Ожинівки червоних заводників.

XXIX.

На дворі холодний зимовий день. Пронизливий нордост відчутно повіває по донецькому степу замітаючи снігом ледве наїзджену дорогу до районного міста куди на саніх поспішає Павло зі своєю родиною, щоб звідти їхати далі у невідому далеку мандрівку. Сліпий на одно око, гарний румунський кавалерійський кінь, якого Павло виміняв у відступаючих румунських вояків, наполегливо рветься вперед перемагаючи при цьому всі перешкоди містами трапляючихся сніжних за-

метів. Десь далеко за горою ледве чуються поодинокі гарматні постріли. Тату, а чи скоро ми доїдемо до Лідії Петровни, бо я вже змерз? — раптом озивається до Павла маленький Павлик, якому ще заледве доходило тоді до п'яти років. Скоро, скоро Павлику, ми вже підїздимо до міста — ласкаво відповідає своєму меншому синові Павло, ще швидше підганяючи свого коня. В очах Ніни видніються сльози. Вона здимає зі своїх ніг стару вовняну ковдру і прикриває нею свого сінка. Збоку неї сидить на саніх її старший синок Юрчик, і поглядаючи на свого меншого брата, легенько посміхається.

От тобі й козак! — сміючися говорить він до Павлика.

Не встиг ще виїхати з дому як вже й змерз; а як же ти, Павлику, будеш їхати аж до Полтави, коли ти є таким мерзляком? — продовжує далі Юрчик ще більш сміючися при цьому з Павлика. Павлик помітно сердиться... Він повертається до Юрчика і, ніби бажачучи відразу ж виправдатися перед всіма їдучими з ним за свій вчинок, сердито говорить:

Козак, козак... Йому добре так говорити, бо він має тепліше пальто, та ще й вітер дме з мого боку так, що мабуть вже мені й серце заморозив... Всі зареготалися. Так, так Павлику, та тільки не бійся за своє серце, ми його зараз відморозимо — сміючися промовив Павло до Павлика підїзджаючи до двору самотньої в війну дружини знайомого лікаря Лідії Петровни З-ко. Ну, Павлику, вставай тепер, будемо відморожувати твоє серце — жартуючи говорить Павло до Павлика зсаджуючи його при цьому з саней.

Ніна з дітьми відразу-ж пішла до двору своєї доброї знайомої. Слідом за ними заїхав у двір і Павло, і, прив'язавши там коня, також зайшов до хати.

Лідія Петровна досить співчутливо привітала всіх наших втікачів і відразу-ж запропонувала їм всім роздягатися. Одначе Павло, щиро подякувавши своїй зна-

йомій за її ласкаве запрошення і дещо зогрівшись в хаті, негайно пішов до районного сільсько - господарського управління, що містилося всього лише в кількох десятках кроків від дому Лідії Петровни, щоб там дізнатися краще про становище фронту і час спільної евакуації. В управлінні було ще цілком спокійно. Всі працювали на своїх місцях і місцевий німецький сільсько - господарський комендант не дозволяв ще жодному з працівників цього управління евакуюватися з міста.

Nur ruhig, nur ruhig — щораз твердив він бажаним до відїзду, відмовляючи їм всім при цьому у відповідних німецьких паперах для евакуації.

Одначе в приватній розмові з керівниками районної управи та головним агрономом районного сільсько - господарського управління Г. К. Малишом, Павло ще в той день довідався про те, що треба бути далеко не «ruhig», а якнашвидше вибиратися з міста і просуватися на Захід..

Було виразно видно, що німці тримають у місті всіх працюючих на керівних посадах українців лише для того, щоб в якійсь мірі їм було краще тримати там, при допомозі цих людей, місцевий порядок серед українського населення, а про долю цих приречених майже на видиму смерть чи муки, в разі захоплення їх більшовиками, всі ці їхні коменданти навіть і не думали.

Отже, для того, щоб не впустити найзручнішого моменту своєї вчасної евакуації, Павлові довелося, разом з деякими його приятелями, вдень і вночі здебільшого знаходитися в приміщенні районного сільсько-господарського управління, що містилося поруч службового відділу німецького сільсько-господарського коменданта. Майже навкруги гуркотіли вже протягом двох днів часті вибухи артилерії і тяжких кулеметів. Проте і тоді всі Павлови намагання дістати у німецького сільсько - госп. коменданта дозвіл для евакуації

— були абсолютно марними. З'являючися ще перед цим досить хворим і стомленим за останні дві ночі без ону, Павло вирішив увечорі піти до своєї родини, щоб там дещо відпочити.

Залишаючи приміщення районного сільсько-господарського управління, він підійшов до липшаючихся там на ніч — заступника голови районної управи наддніпрянця М. Безвірного та мандруючого в той час по наддніпрянській Україні націоналіста - галичанина І. Л-а, від яких часом користувався Павло підпільною українською націоналістичною літературою, і, прощаючися з ними промовив до них: Дужеж прошу вас, друзі, в разі небезпеки своєчасно завіdomить мене про неї, щоб часом, несподівано, не зостатися мені сплячим у більшовиків...

А якже, а якже, — що ви, Павло Борисович, про це навіть не може бути й речі! — майже хором відповіли йому його нові приятелі міцно потискуючи Павлові його руку.

Та сталося не так, як обіцяли йому ці його друзі...

Прийшовши до хати Лідії Петровни, напівхворий і до краю стомлений Павло, в повній надії на своїх товаришів по спільній, здавалося-б бажаній і їм, евакуації, незабаром добрався до ліжка і заснув на ньому мов убитий. Вже аж на світанку другого дня він пробудився і негайно вийшов на двір.

На дворі панувала виняткова тиша і не чути було ніде жодного пострілу. Будучи занепокоєний цією тишою, Павло відразу-ж завіdomив про це Ніну, а сам швидко пішов до сільсько - господарського управління. В ньому він не знайшов вже жодної живої істоти...

Не розуміючи що це все означає і будучи від цього ще більше занепокоєним він вже майже бігцем подався до мешкання старшого агронома цього управління Г. К. Малиша в надії, нарешті, повністю з'ясувати несподівану йому прикру загадку.

На вулицях не було видно жодної людини. Але не

встиг Павло повернути за ріг другої вулиці як відразу побачив поспішаючу на зустріч йому дружину голови міської управи, що в своїй правій руці майже тягла за собою великий чемодан.

Павло Борисович, ви ще не виїхали!? Більшовики вже під містом — зі здивуванням скрикнула вона порівнявшись з Павлом і ще швидше як перед тим подалася вперед.

Павло не оглядаючися подався до свого давнього приятеля і керівника. Збоку нього в порожньому будинку вибухнула міна.

Не звертаючи на цей вибух жодної уваги він добіг до потрібного йому місця і гучно затарабанив у двері. За хвилину вийшла до нього заспана дружина агронома Малиша і стурбовано запитала: що сталося, Павло Борисович?

Де Григорій Кіндратович? — була їй Павлова відповідь.

Та він ще спить — проговорила вона і, запросивши Павла до хати, негайно почала будити свого чоловіка.

За кілька хвилин Павло разом з агрономом Г. М. Малишем їхали вже на саніх парою його добрих коней до приміщення німецького сільсько - господарського коменданта.

Так, як і завжди до цього, сходилися вже на свою щоденну працю службовці сільсько - господарського управління. Незабаром надійшов і німецький комендант. Побачивши агронома Г. К. Малиша він гукнув його до свого службового кабінету. Агроном Малиш негайно зайшов до нього. Комендат запросив його сісти. Слідом за цим він сам сів на своє крісло і, дивлячися просто в очі підкореному йому агрономові, промовив:

Ми знаходимося вже в оточенні більшовиків; про жодну евакуацію зараз не може бути навіть і мови, але я маю повідомлення, що є надія що більшовицьке

кільце буде незабаром прорване і можливо навіть сьогодні надвечір ми зможемо звідси виїхати. Агроном Г. К. Малиш стояв мов остовпілий. Безліч найлютіших прокльонів на адресу свого коменданта гніздилися в його голові, але обставини не дозволяли йому висловити їх. В правдивому розпачі вийшов він з кабінету свого німецького керівника і пішов до свого службового приміщення, де на нього з нетерпінням чекав Павло.

Ну, що нового Григорій Кіндратович? — майже ще на порозі його службового кабінету запитав Павло у агронома Малиша.

Агроном Г. К. Малиш безнадійно махнув рукою.

Дочекалися, нарешті, Павло Борисович, ми вже в оточенні більшовиків — зі злостью промовив він.

Та що ви говорите, Григорій Кіндратович? — витріщивши очі скрикнув Павло.

Те що чуєте, милий приятелю, — вже спокійніше відказав Павлові агроном Малиш.

Прокляття з становищем, Григорій Кіндратович... Щож будемо робити? Не zostаватися-ж нам на милість більшовиків, треба шукати якогось іншого виходу з положення — зденеровано продовжував далі Павло звертаючися до свого приятеля.

Агроном Малиш тяжко зітхнув. Є ніби ще надія, Павло Борисович, тихо сказав він до Павла, що більшовицьке кільце буде прорване німцями і що можливо навіть вже сьогодні над вечір ми зможемо звідси виїхати, але не знаю вже я чи можна всьому цьому вірити — закінчив агроном Малиш поглядаючи на Павла.

Павло мовчав. В його душі правдиво кипіли в той час огида і зло до всіх цих, званих навіть порядними войками - німцями «Butter Kommandanten», що в такий спосіб залишили більшовикам на видиму смерть чи то страшливі муки і повільну пізнішу смерть всіх тих, що, так-би мовити, в унісон з німцями підняли свій гнівний голос протесту проти нечуваної ще в світі більшовицької кривди і її

страшливої тиранії. Безліч думок громоздилося в той час в Павловій голові, але від нервового напруження він навіть не знав як слід, яку найпершу з них треба було тоді виложити своєму приятелеві. Нарешті, зібравшись з духом, Павло знову озвався:

Не я вам говорив, Григорій Кіндратович, — переконливо сказав він, що ми потрібні були цим всім комендантам лише для того, щоб нас до краю використувати в їхніх корисних цілях, а за те, щоб своєчасно подбати їм про захист нашого життя від смертельної загрози збоку більшовиків за нашу, так-би мовити, своєрідну співпрацю з німцями, вони ніколи не думали і, смію вас ще й сьогодні запевнити, що й тепер не дуже думають.

Певно що так — не задумуючись промовив агроном Малиш і тяжко сів на крісло біля свого службового столу.

Ну, тепер до діла, Павло Борисович, — впевнено сказав він. Нам всеж треба бути готовими до нашого можливого ще відїзду, а тому негайно-ж ідіть додому і робіть там свої останні до цього приготування. З свого боку я зроблю все можливе від мене, щоб в разі несподіваної небезпеки сповістити вам про неї, але, так чи інакше, по обіді я знову чекаю на вас, тут, у себе в управлінні — закінчив агроном Малиш і в ідразу-ж підвівся зі свого крісла. Подякувавши за це своєму вірному приятелеві, Павло відразу-ж залишив приміщення сільсько - господарського управління і за кілька хвилин був вже в домі Лідії Петровни З-ко, де на нього з нетерпінням чекали Ніна та його діти.

XXX.

Біля будинку сільсько - господарського управління стоять кільканадцять запряжених підвод, коло яких де-не-де копошаться люди. Холодний зимовий

ранок дає про себе знати і стоячі біля коней візники розмахисто б'ють себе обома руками рятуючися цим в якійсь мірі від навідаючого на них міцного морозу. За кілька кроків від цієї валки, щось вигукує німецький сільсько - господарський комендант — даючи, очевидно, свої передостанні розпорядження до евакуації. Недалеко від нього метушаться агроном Г. К. Малиш та кілька урядовців сільсько - господарського управління готуючися до скорого відїзду. Час від часу їхні вигуки покриваються сильними вибухами фронтової артилерії та тяжких кулеметів. Більшовицький фронт прорваний німцями лише вузькою смугою, а тому всі вони поспішають до відїзду. Дізнавшись про негайну евакуацію та про деякі чутки з приводу становища на близькому від міста фронті Павло відразу-ж побіг додому.

Швидко запрягши свого коня він зайшов до хати. Біля гарного застеленого скатертиною столу сиділи Лідія Петровна та Ніна і щось гаряче дискутували. Діти бавилися чимсь у куточку кімнати.

Ну, Нінусю, збирайся, зараз-же будемо відїздити — лагідно промовив Павло до своєї дружини беручи до рук один з наготовлених до відїзду клунків.

Поглянувши на Лідію Петровну, Ніна й далі продовжувала сидіти не рухаючися з місця.

Та скорше-ж, будь ласка, Ніна, час не жде нас, ми ще й зараз знаходимося майже в оточенні більшовиків; біля управління вже все готове до відїзду — дещо підвищивши свій голос промовив Павло до Ніни.

Ніна встала зі свого стільця. Знаєш що Павлику, я не поїду з тобою з дітьми — впевнено сказала вона Павлові поглядаючи при цьому на своїх дітей. Якщо ти загинеш в цій вже небезпечній і для тебе самого дорозі, то ти хоч знатимеш, що ти загинув за те, що не хотів тримати свого язика за зубами, але нащо-ж ми будемо свідомо наражати майже не живших ще на світі наших дітей на, я-б сказала, на вже видиму для них

в цій подорожі смерть — здригаючися виголосила Ніна і залилася сльозами.

Від такого нежданого ним рішення своєї дружини Павло не знав, що йому їй відповідати. Голова його ніби загорілася вогнем, а думки, здавалося, вилітали з неї зі швидкістю блискавиці. Але ось, несподівано для всіх, підіймається з підлоги маленький Павлик, що весь той час пильно прислухався до розмови своїх батьків, і, заглядаючи своїми голубими дитячими оченятами в очі своїй матері — Ніні, повчаючи говорить їй:

Що ти говориш мамусю, — люди козацького серця не zostаються в червоних!

Слідом за цим, він підійшов до свого батька і притулився до нього. Всі присутні, а серед них і Павло були просто приголомшені, мов громом, цим повчанням маленького Павлика.

Але найперше зі всіх опам'ятався Павло.

Знаєш що Ніна, — лагідно промовив він до своєї дружини. Якщо ти надумала зробити так, то я не хочу тепер брати відповідальності на свою душу за життя твоє і наших дітей. Роби сама так, як знаходиш кращим для вас всіх; може й справді ви будете щасливішими за мене — тихо сказав Павло і спазма здушила йому горло. Ніна дещо задумалася. Здавалося якийсь час, що в своєму попередньому рішенні вона почала вже була хитатися. Але раптом її материнський зір натрапив знову на своїх дітей і очі її відразу загорілися якимсь дивним блиском. Ніби хижка пантера, здавалося, приготувалася вона до останнього захисту загроженого небезпекою свого родинного гнізда і зі сльозами в очах страшно крикнула Павлові:

Павлику, любий, ми не поїдемо, не поїдемо, не поїдемо!..

Перелякані діти голосно плакали. Лідія Петровна мовчки втирала свої сльози.

Нарешті, знову озвався Павло.

Хай буде так, Нінусю! — твердо промовив він. Прощай, кохана моя, не згадуй лихом, жди мене я ще повернуся — продовжував далі Павло обіймаючи і цілуючи свою дружину. Слідом за цим, він попрощався зі своїми синками і Лідією Петровою і, взявши до рук свій чемодан, в супроводі всіх присутніх у кімнаті вийшов на подвір'я. Прив'язаний до дерева його добрий карий кінь голосно заіржав до нього.

Павло швидко відв'язав віжки і хотів вже сідати на сани для свого від'їзду. Але раптом, зовсім несподівано для Павла, Ніна підбігла до нього і, кинувшись йому на шию, щосили закричала: Павлику, я поїду з тобою!..

А діти? — здивовано запитав у неї Павло і став, мов вкопаний.

Діти будуть у Лідії Петровни — захлинаючися від плачу продовжувала далі Ніна обіймаючи Павла.

Лідія Петровна здвинула плечима.

Що ти говориш Нінусю!? — голосно скрикнув Павло. Ти вже завтра збожеволієш без них, а не то щоб може роками чекала на твою з ними зустріч — продовжував далі він заспокоюючи при цьому свою дружину. Ніна змовкла.

Ну, тоді ще раз прощай Павлику — знову озвавшись кинулася вона до Павла. Не обвинувачуй мене, я вірна зостануся тобі до смерти...

В очах у Павла забреніли сльози. Він ще раз поцілував свою дружину, обняв діточок, що поновно прощаючися з ним підняли цілий гвалт, і, скочивши на сани, швидко виїхав з двору.

Холодний зимовий вітер дмухнув йому в обличчя і кинув на нього хмарку сухого снігу. Зверху також сипав на нього зриваючийся сніг. Біля будинку сільсько - господарського управління не було вже нікого.

Зрозумівши, що валка з евакуйованими вже відїхала, він ще швидше погнав коня і незабаром був вже за містом. З трьох сторін не вгаваючи гуркотіла ар-

тилерія, а десть, здавалося, зовсім недалеко від нього аж захлинався тяжкий кулемет. Добре відгодований і відпочивший кінь, на якому їхав тоді Павло, швидко біг вперед по наїздженій вже санный дорозі і щораз далі віддалявся від міста в якому, здавалося Павлові, ось, ось перед цим, він залишив на ласку неznаної йому долі так дорогі і милі для нього людські істоти.

Недалеко зпереду нього показалася вже знайома йому валка з втікачами з якою він разом мусив був відїздити у невідому йому далеку подорож. Павло їхав на саніх і думав тяжку думу.

В голові в нього все йшло обертом і, здавалося, що в той час він біля себе нічого не чув.

Збоку нього, за горбком, з гуркотом розірвався гарматний набій. Переляканий кінь шарпонувся був набік, але відразу, ніби одумавшись знову звернув на дорозу і побіг нею вперед. З за недалекого переліску застрокотав кулемет. Але, мабуть, що й цього всього Павло тоді як слід не чув; він швидко їхав далі. а до його слуху, здавалося йому доносилися зовсім інші звуки, які в єднанні з його душевними переживаннями вигравали навкруги нього нечувану йому ще до того сумну мелодію аж доки, нарешті, він не очнувся від неї біля здогнавшої його конем тихо відступаючої валки з евакуйованими серед якої, де-не-де, сиділи його вірні приятелі і, помахуючи йому своїми руками, здавалося, хотіли були привітати його словами його улюбленого синочка Павлика, що ще так недавно повчаючи говорив своїй мамі: Люди козацького серця не зостаються в червоних!

Павло привітався до відступаючих друзів.

Спільна з ними доля, здавалося, усміхнулась до нього і війнула на нього хвилию якихсь дивних, неznаних йому до того чуттів. Валка з відступаючими поволі рухалася вперед.

Ще кілька сотень кроків і за високою горою вона, може на завжди, сховає від Павла знайомі і близькі

йому місця, де колись квітла його молодість, кипіла улюблена праця та блукало зацьковане ворогами мало знане йому його щастя.

Доїхавши до шпиля цієї гори Павло обернувся назад.

Прощай земле, донецька, також земля дорога! — поглядаючи в даличінь з жалем думав він. В кількох кілометрах від нього, під невеликим ліском, розривалися гарматні набої.

Над самою відступаючою валкою з шумом пролетіло кілька німецьких літаків.

Від несподіваного сильного звуку моторів Павлів кінь злегка шарпонувся набік і змусив Павла зайнятися ним.

Зі шпиля гори спускалися вже на низ останні підводи відступаючої валки.

Павло тяжко зітхнув.

Слідом за цим, він ще раз повернувся назад, жадібно подививсь на милі йому околиці і, останнім переїхавши шпиль добре знаної йому гори, подався далі за відступаючою валкою у невідому далеку мандрівку.

Кінець.

Imprimerie P.I.U.F., 3, rue du Sabot - Paris (6^e)

